

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ
EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI**

**19. YÜZYILDA HARPUT'UN SOSYAL VE
DİNİ YAPISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi. Abdurrahman DAŞ**

**HAZIRLAYAN
Şirin KARAYIL**

ELAZIĞ-2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ EĞİTİMİ
ANA BİLİM DALI

19. YÜZYILDA HARPUN SOSYAL VE DİNİ YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi. Abdurrahman DAŞ

HAZIRLAYAN
Şirin KARAYIL

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****19. Yüzyılda Harput'un Sosyal ve Dini Yapısı****Şirin KARAYIL****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Anabilim Dalı****Elazığ – 2018, Sayfa: IX+71**

Harput, hem Selçuklular döneminde hem de Osmanlı Devleti döneminde, önemli bir bölgedir. Medeniyetlerin ve birçok devletin bulunduğu ve sahip olmaya çalıştığı Harput bölgesinde, Osmanlı döneminden itibaren bir gerileme ve arka planda kalma söz konusudur. Bunun temel nedeni ise Tanzimat dönemi ile birlikte ülke genelinde yaşanan ve uygulanan yeniliklerin, Harput'ta çeşitli sebeplerle uygulanamamasıdır. Osmanlı döneminin başlangıcında, Diyarbakır'a bağlı olan Harput, belli bir dönem bu kazanın gölgesinde kalmış ancak buna rağmen Osmanlı Devleti'nin ekonomisine büyük katkı sağlamıştır.

Harput, hem eğitim hem ticaret hem de kültürel bakımlardan, Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak yaşadığı bir alan olmakla birlikte, belli bir dönemde misyoner faaliyetlerinin artmasıyla da gündeme gelmiş, bu misyonerlik faaliyetlerinin gayrimüslim tebaaya oldukça olumlu katkısı olmuştur.

Bölgenin demografik yapısında ve kültürel anlamda gerilemesinde, Osmanlı döneminde yaşanan gelişmelerin ciddi oranda etkisi olmuştur. Harput, birçok tasavvufi kişiliğin bir arada bulunduğu, bölgenin manevi önemini fazla olduğu bir coğrafyada yer almıştır. Günümüzde halen bu manevi kişiliklerin mezar ve türbeleri Harput'un tepelerini ve düzlüklerini süslemektedir.

Anahtar Kelimeler: Harput, Din, Müslim, Gayrimüslim Mimari Yapı, Sosyal Yapı

ABSTRACT

Master Thesis

Social and Religious Structure of Harput in the 19th Century

Şirin KARAYIL

Fırat University

Social Sciences Institute

Primary Education Religion Culture and Moral Education Education Department

Elazığ – 2018; Page: IX+71

Harput was an important region for both Ottoman and Seljuk Empire period. In the region of Harput that many civilizations, states wanted to own from time to time, recession and keeping in the background from the Ottoman Empire was a mention. The main reason of this recession was that the innovations coming with the Tanzimat reform of Era could not be applied in the Harput because of various reasons. At the beginning of Ottoman period, Harput linked to Diyarbakır is overshadowed by the region ,but still contributed to economy of Ottoman Empire.

Harput, common field for muslims and non-muslims in terms of education and culture, came up with the increasing of missionary activities and this activities contributed positively to non-muslim people.

Developments of Ottoman period have critical importance on the demographic structure and cultural recession of the region. Harput took place in the morally important region that many sufi people lived. Today, graves and tombs of these spiritual people still embellish the plains and hills of the Harput.

Key Words: Harput, Religion, Muslim, Non- Muslim, Architectural Structure, Social Structure

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
TABLolar LİSTESİ	VI
ŞEKİLLER LİSTESİ	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1
I.I. Kaynaklar	3
I.I.I. Birinci El Kaynaklar	3
I.I.II. İkinci El Kaynaklar	3
I.II. Harput Adı, Anlamı.....	4
I.III. Konumu ve Coğrafi Özellikleri	6
I.IV. Harput'un Tarihçesi	8
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. ONDOKUZUNCU YÜZYILA KADAR HARPUT VİLAYETİ'NİN SİYASİ, SOSYAL VE DİNİ DURUMU	10
1.1. Siyasi Durum.....	10
1.2. Sosyal Durum.....	15
1.3. Harput Vilayetinin XIX. Yüzyılda Genel Durumu	19
1.3.1. Siyasal Durum	19
1.3.2. Sosyal Durum	21
İKİNCİ BÖLÜM	
2. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA HARPUT VİLAYETİ'NİN SOSYAL VE DİNİ DURUMU	27
2.1. Sosyal Yapı	27
2.1.1. Eğitim	27
2.1.2. Nüfus	30
2.1.3. Kültür.....	32
2.1.4. Toplum Yapısı	40
2.1.5. Mimari Yapı	47

2.2. Dini Yapı.....	49
2.2.1. Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Dini Özellikleri	49
2.2.2. Önemli Dini Kişilikler	51
2.2.2.1. Harputlu İshak Hoca	51
2.2.2.2. Hacı Ali Rıza Efendi:.....	52
2.2.2.3. Büyük Hacı Ali Efendi:	52
2.2.2.4. Dağıstanlı Hacı Hafız Mehmet Efendi.....	53
2.2.2.5. Harputlu Abdurahman Efendi:.....	54
2.2.3. Önemli Dini – Mimari Eserler.....	54
2.2.3.1. Harput Ulu Camii.....	54
2.2.3.2. Sarahatun Camii.....	55
2.2.3.3. Esediye Camii	56
2.2.3.4. Alacalı Camii	56
2.2.3.5. Zahiriye Camii ve Medresesi	57
2.2.3.6. Kale Camii	57
2.2.3.7. Kurşunlu Camii.....	57
2.2.4. Tarikatlar ve Mezhepler	57
SONUÇ	63
KAYNAKÇA.....	65
EKLER	70
ÖZGEÇMİŞ	71

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. 1518, 1523 Ve 1566 Tahrirlerine Göre Harput Sancağının Nüfusu	11
Tablo 2. 1691 Yılında Harput Şehrinin Nüfusu	11
Tablo 3. Harput Sancağında Görev Yapan Mütesellimler	14
Tablo 4. 1834-1840 Tarihleri Arasında Harput'taki Mahalleler	23
Tablo 5. Harput'ta Faaliyet Gösteren Bazı Esnaf Grupları	41

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Harput ve Çevresi.....	7
Şekil 2. Harput'ta Bulunan Eski Yerleşim Yerleri ve İlk Mahalleler.....	16
Şekil 3. Nüfusun Din ve Mezhep Bakımından Oranları	24

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında 19. yüzyılda Harput'un sosyal ve dini yapısının tahlil edilip uzun yıllar Harput'ta bir arada yaşamış Müslim ve Gayrimüslim halkın yaşamlarını tarafsız bir şekilde incelenmesi istenmiştir.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında tez çalışmasında faydalandığımız bazı temel kaynaklar ile Harput'un tarihi ve coğrafi konumundan bahsedilmiştir. Birinci bölümde on dokuzuncu yüzyıl öncesi Harput'un siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde on dokuzuncu yüzyıl Harput vilayetinin sosyal ve dini yapısı çeşitli başlıklar altında ele alınarak incelenmiştir.

Öncelikle tez konusunu seçerken isteklerimi göz önünde bulundurup bana yardımcı olan tezimin planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman DAŞ'a teşekkürlerimi sunarım. Tüm eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan sevgili aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

KISALTMALAR LİSTESİ

- Age.** : Adı Geçen Eser
Agm. : Adı Geçen Makale
Bkz. : Bakınız
C : Cilt
DİA : Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
DTCF : Dil Ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
H : Hicrî
M : Miladi
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
OTAM : Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s : Sayfa
S : Sayı
TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK : Türk Tarih Kurumu
Vb. : ve Benzeri
Vd. : ve Diğerleri

GİRİŞ

İnsan, akıl sahibi ve düşünen canlı bir varlık olarak hayatını devam ettirirken, kendi değerleri ile birlikte hayatını sürdürmektedir. On dokuzuncu yüzyılda Harput'un Dini ve Sosyal Yapısı ile ilgili yaptığımız bu çalışmayla o dönemin izleri araştırılarak, ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla doğru veriler ışığında disiplinli ve güvenilir bir çalışma ile konuyla alakalı ulaşılabilir her bir kaynak dikkatle incelendikten sonra değerlendirmesine gidilmiştir. Çalışma konusu tarihi bir dönem olduğu için o günkü toplumdan miras kalan her türlü arkeolojik, edebî, eserler Harput'un bu yüzyılda ve daha öncesinde mevcut sosyal durumu, il ve bağlı olan çevre yerleşim merkezlerdeki demografik, sosyal, dini ve iktisadi yapısının bir bütünlük içerisinde ele alınmasıyla hedefe ulaşılabilecektir.

Harput'ta dini hayat ve sosyal durum ele alınırken, başta İslamiyet ve Müslümanlar olmak üzere yörede yaşayan Hıristiyan inancına bağlı Ermeni, Süryani gibi gayrimüslim kişilerin dini ve sosyal hayatını da dikkatle ele almak gerekir. Zira İl genelindeki halkın mezhep anlayışları, mensup oldukları tarikatlar, eğitim merkezleri, ilgili vakıflar, cami, mescit, tekke ve zaviyeler, ahilik yapılanması ve bunlara ait olan tarihî eserleri, yine gayrimüslim kesime ait kiliseler, onların aile yapıları ve kutladıkları kutsal günleri sebebiyle sergiledikleri her türlü davranışları konumuzun araştırılmasında ve aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır.

Dinî ve sosyal hayatın anlaşılması toplumun bir bütün olarak günün yirmi dört saatinde devam eden hayat mücadelesi belirleyici konumdadır. Yine her inanç mensubu kişiler kendi inançları gereği yaptıkları ritüel törenler, bireyler arasında yapılan beşeri ilişkiler, kültürel etkileşimler neticesinde ortaya çıkan folklor, müzik, kıyafet, komşuluk ve ticarî ilişkiler nadir de olsa o dönemde yapılmış olan evlilikler, konumuzun anlaşılmasına önemli katkısı olmuştur. Örneğin Harput yöresinde söylenen ve çok sevilen Sarı Gelin türküsü, Müslüman bir gencin Hıristiyan olan Ermeni bir kızını sevmesini ifade eden duyguları göstermiştir. Buradan hareketle inançlar farklı da olsa komşuluk ve iç içe yaşayıştan kaynaklanan etkileşimin varlığını göstermektedir.

Yaptığımız araştırmalarda; on dokuzuncu yüzyılda Harput'ta tarikatların özellikle halkın dinî, ahlâkî, ibadet ve beşeri ilişkilerinde çok etkili olduğu görülmüştür. Yöredeki ziyaretgâhlar ve türbelerde medfun bulunan şahsiyetlerin ağırlıklı olarak tarikât erbabı temsilciler oluşu, topluma rehberlik ettikleri, söz ve tavsiyelerinin toplum

üzerinde derin izler bıraktığı, onlara ait olan risâle ve sohbetlerinin nesilleri boyu okunmasının halen devam etmesi bu tespitimizin doğruluğunu teyit etmektedir. Aynı şekilde bu rehber konumundaki dönemin kanaat önderi olan kişilerin kabirleri ziyaretgâh olarak görülmekte ve saygı ile anılmaktadırlar. Örneğin, emekli vaiz Cemalettin Emiroğlu'nun Osmanlıcadan günümüz Türkçesine çevirdiği “İmam Efendi'nin sohbetleri I-III”¹ çalışması, yine Harput'lu Hacı Muharrem Hilmi Efendi'ye ait olan ve Süleyman Ateş'in sadeleştirerek yayına hazırladığı “Sıırı Divân'ı ve Kadiri Tarikatı Sâlikleri için Zikir ve Evrâdlar” adlı çalışmaları bulunmaktadır. Yaptığımız araştırmada bu kişilerin halifesi oldukları tarikatın günümüzde de temsilcileri bulunmaktadır.

Konuya ilişkin daha önce çeşitli müstakil çalışmalar yapılmışsa da, bunlar belli yüzyıllar çerçevesinde sınırlı kalmış olup, daha önceki yüzyılların detaylı incelemelerini az da olsa barındırmaktadır. Tez çalışmamızın giriş kısmında ve ilk bölümde, 19. yüzyıl öncesi dönem de detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

On dokuzuncu yüzyılın seçilmiş olmasının başlıca nedeni, çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Harput'un, bahsi geçen yüzyılda birtakım değişikliklere uğraması, buna bağlı olarak sosyal ve dini değişikliklerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bölgenin bu dönemde en iyi şekilde anlaşılabilmesi için, özellikle Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldaki siyasi ve sosyal durumu da göz önüne alınmalıdır.

Bilindiği gibi, Harput, Tanzimat'a dâhil edilmesiyle birlikte, bir eyalet olarak isimlendirilmiş ve bu çerçevede Osmanlı Devleti sınırlarında varlığını sürdürmüştür. Özellikle 1800'lü yılların ilk yarısında, Harput eyaletinde bazı değişikliklerin yaşandığı, dönem vesikaları ve belgelerinden bilinmektedir. Bu dönemde kaleden ovaya inişle başlayan sosyal değişiklikler, nüfusun da artması söz konusudur. Siyasi bakımdan da pek çok devletin egemenliğinden izler taşıyan Harput eyaletinin 19. yüzyıldaki durumu ile ilgili pek çok kaynak mevcuttur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında bir vilayet halini alması ile birlikte sosyal değişiklikler olmuştur.

19. yüzyılda Harput'un sosyal ve dini bakımdan incelenmesi esnasında yararlanılacak olan başlıca kaynaklar, tasnif edilmiş olarak aşağıda verilmiştir.

¹ Bkz. İmam Efendi (Osman Bedreddin Erzurumî), **Sohbetnâme I-III**, Hazırlayan: Cemalettin Emiroğlu, Elazığ, 1983.

I.I. Kaynaklar

I.I.I. Birinci El Kaynaklar

Dönemin en iyi şekilde anlaşılabilmesine yardımcı olması bakımından büyük önem taşıyan birinci el kaynaklar arasında, arşiv kaynakları gelmektedir. Osmanlı sarayından günümüze ulaşan pek çok arşiv belgesi, Harput ve çevresinin sosyal – dini yapısı hakkında yardımcı olabilmektedir. Bilindiği gibi şehir tarihi bakımından arşiv kaynakları oldukça önemlidir. Bu arşiv belgeleri arasında özellikle *İrade Tasniflerinin* yanı sıra, *Şer’iyye Sicilleri ve Salnameler* de son derece önemlidir.

Harput’ta yaşanan dini ve sosyal gelişmeler, Osmanlı Devleti bünyesinde farklı bölge ve illerde aynı tarihlere rastlamış olması ayrıca dikkate değerdir. Osmanlı arşivlerinin büyük bir kısmı, günümüzde Milli Kütüphane’de sanal ortamda muhafaza edilmektedir. Bu belgeler arasında Harput ile ilgili olanlar kısıtlı olsa da, dönemin anlaşılmasına yardımcı olabilecek miktarda belge bulunmaktadır.

I.I.II. İkinci El Kaynaklar

Harput’un tarihinin araştırılması esnasında, yol gösterecek çalışmalar arasında özellikle fiziki coğrafya ve özellikler bakımından İshak Sunguroğlu’na ait olan “*Harput Yollarında*” adlı eser hayli detaylı bilgiler içermektedir. Yine Ahmet Aksın, Rıfat Özdemir, İbrahim Yılmazçelik, Erdal Açıkse’s’in çalışmaları da bizim için yol gösterici olmuştur. Bunlar dışında, 19. yüzyıl ve daha önceki dönemleri farklı bakımlardan kapsayan tez çalışmaları da kaynakça bakımından faydalanılan eserler arasında yer almaktadır.

Harput’un sosyal bakımdan ele alınması esnasında hem Müslüman hem de Gayrimüslimlerin durumuna bakılmalıdır. Osmanlı Devrinde yaşamış toplumların Müslüman olanları ile ilgili kayıtlar Osmanlı belgelerinde bulunuyor ise de, Gayrimüslimlerin akıbeti hakkında detaylı bilgiler daha çok yabancı kaynaklarda ele alınmıştır. Gayrimüslimler ile ilgili noktalarda başvurulmuş olan Türkçe tetkik eserler arasında ise Gülnihal Bozkurt’un Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumu, eseri çalışmamızda yol gösterici olmuştur.

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl hayli çalkantılı bir sürecin başlangıcı olarak ifade edilebilir. Özellikle siyasi anlamda Avrupa karşısında hayli güç duruma düşmesi, bunun yanında iç düzensizliklerin baş göstermesi, azınlıkların ayaklanmaları ve daha başka çeşitli nedenler dolayısıyla Osmanlı Devleti bir “denge politikası” uygulamaya

başlamış, bu sayede yıkılış sürecini olabildiğince geciktirmeyi amaçlamıştır. Bu siyasi istikrarsızlık ekonomik duruma da yansımış ve ekonomik olarak da bir çöküş evresine girmiştir. 18. yüzyıl sonlarına doğru başlayan yenileşme ve ıslahat hareketlerinden medet umulan Osmanlı Devleti'nde, bu hareketler de istenen sonuca ulaşılamamıştır.

Devletin temel ekonomik kaynağını tarım oluşturuyordu. Dolayısıyla, 19. yüzyılda Tanzimat ile birlikte özellikle bu alanın üzerine gidilmiş, aynı zamanda idari, hukuki ve sosyal reformlar yapılmıştır. Tanzimat ile birlikte çeşitli reformlar çerçevesinde bazı köylerin ya da eyaletlerin de rollerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Harput da özellikle bu dönemde pek çok olumlu değişikliğe ev sahipliği yapmıştır.

Milattan önceki dönemlerde de yerleşim alanı olmuş olan Harput, derin ve zengin bir tarihi – kültürel birikime sahiptir. Bilinen ilk yerleşim ise M.Ö. 4000–3000 yıllarında Subarlar'a aittir. Bölgedeki en yoğun imar faaliyetleri ise Urartular, Roma – Bizans İmparatorluğu, Artuklular ve Osmanlı Devleti dönemlerinde meydana gelmiştir. Harput, 19. yüzyıla gelindiğinde, yaklaşık 20.000'e ulaşan nüfusu ile bir kent görünümü kazanacaktır.²

Günümüzde, adı geçen dönemlere ait eserlerin birçoğu ne yazık ki muhafaza edilememiştir. Osmanlı döneminin en güzel ve en tarihsel 'kale'lerinden bir tanesinin bulunduğu Harput, 19. yüzyılda gerçek anlamda bir gelişme göstermiştir.

I.II. Harput Adı, Anlamı

Eski çağlara ait kayıtlarda, "Harput" adı ve anlamına ilişkin çeşitli söylemler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı kanıtlanmış olmakla birlikte, bir kısmı yalnızca bir teori olmaktan öteye gidememiştir. Harput'un daha önceki isimleri arasında kanıtlanmış ve çeşitli bulgularla desteklenmiş olan "İşuva" adıdır. Bu ismin M.Ö. 16. yüzyılda kullanıldığına yönelik birtakım kayıtlar mevcuttur. İfadeye göre, Hitit İmparatoru Şuppililuma (Subbiluliuma) Mittaniler ile savaşırken, ikinci seferi esnasında Malatya'nın doğusundaki İşuva'ya hücum etmiştir.³ Aynı şekilde Asur tabletleri üzerinde de Karpata (Ga-ar-ba-ta) olarak geçen bölgenin Harput olduğu

² Şakir +, "Hüzünlü Kent Harput", **Sanat Tarihi Dergisi**, S. XV/2, Ekim 2006, s. 137–163.

³ Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark**, TTK, Ankara, s. 167.

düşünülmektedir. Bunun nedeni, Harput'un Bizans kaynaklarında "Kharpeta" olarak geçmesidir.⁴

Ayrıca Boğazköy metinlerinde de İşuva isimli bölgenin, Harput olduğu kabul edilmiştir. Hititlere göre Hurri ülkesi Harput, kuzey bölgesine ise İşuva denilmektedir.⁵ Kesinlik olmamakla birlikte, elde edilen bilgiler ışığında, bölgenin ilk isimlerinden bir tanesinin İşuva olduğudur.

İshak Sunguroğlu, İngiliz seyyah olan Tozer'in, " *Bazı tarihçilerce Harput'un Suphane eyaletini başşehri olan (Carcathiocerta) ile aynı olarak teşhis edilmiştir. Tuhaf gibi görünmesine rağmen yeni ismin bundan galat olması mümkündür. Bir zamanlar Ermenistan'ın merkez olan "Tigranocerta"da da bulunduğu gibi ek "Certa" Ermenicede şehir demek olan "Gerd" kelimesi ile aynıdır. İlk kısmı yahut asıl yerli ismi, Ermeni tarihçilerinin yazılarında "Kharpet" yahut "Garpert" olarak görülür; fakat Suriyeliler, "Karthert" derlerdi. Yeni şekli hiç olmazsa 11. Asırdan beridir; çünkü zamanın Bizanslı tarihçisi olan Cedronus, ismi hemen hemen aynı şekilde yazar.*"⁶ ifadeleriyle eserinde yer verdiği söz etmektedir:

Ancak tarihte başka milletlerin, Harput bölgesini farklı isimlerle adlandırdıkları da bilinmektedir. Arap kaynaklarında bölge "Hinzit" adı ile geçerken, Ermenicede "Handzit" olarak ifade edilmektedir. İranlılar bölgeyi zapt ettiklerinde, "Hasn-ı Ziyad" adıyla anmışlardır. El-Dımaşkî'ye göre ise Hısn-ı Ziyad yalnızca kalenin adı iken, şehre verilen isim "Hartabırd" idi.⁷

Eski dönemlerden bu yana farklı isimler ile anılan Harput sancağı ile ilgili en kesin belge, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan devrine aittir. Bu sırada düzenlenen bir kanunnameye göre, Harput bölgesine "Herbert / Herpert" adı verilmekte idi.⁸

Harput kelimesinin anlamı kavimlerin yerleştikleri bölgeye isim verme özelliğinden yola çıkılarak bulunan bir isim olduğu da düşünülmektedir. Harput adı, özellikle Türk kavimlerinde görülen bir Tanrı yahut Tanrıça adı verme geleneğinin bir parçası olarak verilmiş de olabilir. Ancak bazı kaynaklarda, kelimenin Ermeniceden geldiği ve "Har" hecesinin "Taş /kaya" anlamında olduğu, "bert" hecesinin ise "kale"

⁴ Mehtap Avcı; **19. Yüzyıl Harput Vilayetinde Giyim Kuşam Kültürü**, (Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahraman Maraş, 2013, s. 1.

⁵ İshak Sunguroğlu; **Harput Yollarında**, İstanbul, 1958, C.1, s. 42.

⁶ Sunguroğlu, **age.**, C.1, s. 44.

⁷ Sunguroğlu, **age.**, C.1, s. 45.

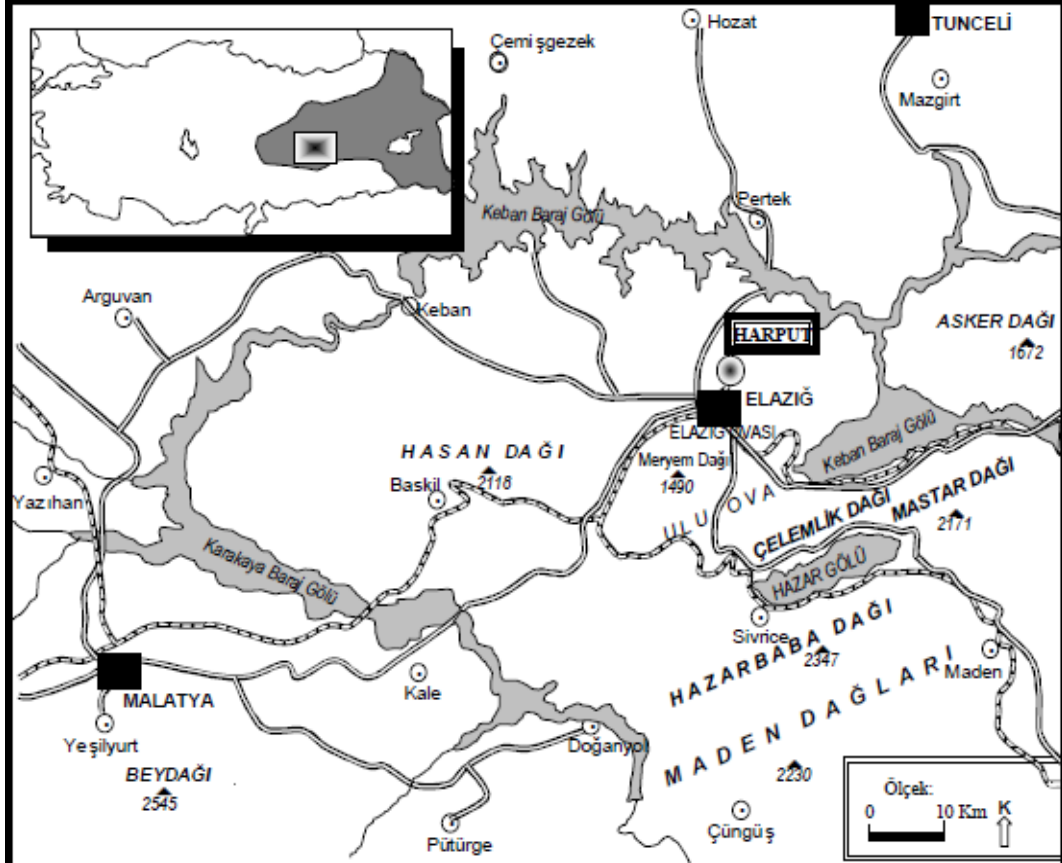
⁸ Sunguroğlu, **age.**, C.1, s. 47.

manasında kullanıldığı da ifade edilmektedir. Bert hecesinin Urartu dilindeki “gert” ile aynı anlama geldiğinin de üzerinde durulmaktadır.⁹

I.III. Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Harput, Elazığ ilinin 5 kilometre uzağında ve kuzeyinde, Murat Vadisi'nin aşağı kısmında bulunmaktadır. Günümüzde Keban Baraj gölünün içinde kalan Murat Nehri vadisi ile batı tarafında Piran Dağları ile Hasan dağı arasındaki coğrafyada kalmaktadır. Daha önceki dönemlerde, önemli ticaret yollarından Basra, Bağdat, Ergani, Diyarbakır hattı üzerinde bulunan Harput şehri, bu yönüyle de önem kazanmıştır. Şehrin bu hususu dönemin tahrir defterlerinde yer alan kervan vergileri sayesinde bilinmektedir. Harput'un önemi, 19. yüzyılda Tanzimat devrinde de devam etmiştir.

⁹ Avcı, **age.**, s. 2.

Şekil 1. Harput ve Çevresi¹¹

Bir şehir olarak Harput'tan bahsedilebilmesi için, dönemin şehirlerinin özellikleri hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bir yerin şehir ismiyle anılabilmesi için, çalışma alanları ve buna bağlı gelişen tarım dışı mal ve hizmet üretilmesi ile olmaktadır. Ancak yalnızca tarımsal üretim, bir bölgeyi şehir yapmak için yeterli görülmemektedir. Buna ek olarak şehirde dini işlere bakan bir kadı, bir müftü de bulunması gerekirdi. Osmanlı iskân kanunu çerçevesinde, bir bölgede yönetim işlevi gören binalar, çarşı, han, hamam sosyal amaçlı toplumsal yapılar da bulunmalıdır.¹²

Daha ileri bölümlerde de görüleceği gibi, 19. yüzyılın Harput kazası, şehir özelliklerinin birçoğuna sahiptir. 19. yüzyılın başında Harput kazasında Müslüman ve Gayrimüslim toplam 26 mahalle bulunuyordu.

¹⁰ İbrahim Erdoğan, **Harput'ta Gayrimüslimler, (1823–1868)**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s. 12–13.

¹¹ Saadettin Tonbul- Sabri Karaoğlan, "Harput'un Kuruluş Yeri ve Şehrin Fonksiyonunu Yitirmesi Üzerinde Etkili Olan Doğal Çevre Faktörleri", **Dünü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, s. 304.

¹² Erdoğan, **age.**, s. 14.

I.IV. Harput'un Tarihçesi

Yapılan son arkeolojik çalışmalara göre tarihçesi Paleolitik Çağ'a kadar ulaşan Harput, başlangıçta Hurrilerin egemenlik bölgesinde bulunmaktaydı. M.Ö. 2000'li yıllarda Subarlar'a ait toprakları da zapt eden ve sınırlarını genişleten Hurriler, Harput bölgesine de sahip olmuşlardır. Bölgede M.Ö. 3000 yıllarda Subarlar'ın yeniden hâkim olduğu¹³, ardından Hititler¹⁴ ve Urartular'ın bölgeyi topraklarına kattıkları ve sonunda M.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu tarafından Harput ve çevresinin ele geçirildiği bilinmektedir. Burada 7. yüzyıla kadar süren Roma hâkimiyetinden sonra, 7. yüzyılda Hz. Ömer döneminde Müslümanların eline geçmiştir.¹⁵

Malazgirt Zaferi sonrasında Türkler Anadolu'ya girmiş ve bazı Türkmen grupları da bu bölgeye yerleşmiştir. Harput ve çevresindeki bölgeye yerleşenler, Emir Çubuk komutasındaki Türkmenlerdir. Emir Çubuk ve beraberindeki Türkmenler bölgeye geldiği sırada buranın hâkimiyeti, bir Ermeni komutan olan Philateros Brakhamios (Filaret)'ta idi. Emir Çubuk, hem Harput'u hem de çevre toprakları ele geçirdikten sonra burada kendi adını taşıyan Çubukoğulları Beyliği'ni kurmuş, bu durum da Türk iskân hareketinin bir düzene girmesinin önünü açmıştır. Burada 1113 yılına dek hâkim olan Çubukoğulları Beyliği'ne, Artuklu Hanedanından Belek Gazi son vermiştir. Çubukoğulları'nın bölgedeki hâkimiyetinin son bulmasıyla, Artukoğulları hâkimiyeti resmen başlamıştır. Bilindiği gibi Belek Gazi Haçlılar karşısındaki direnişi ve başarısı ile de tanınmaktadır.¹⁶

Belek Gazi'nin 1124 yılında şehit olmasıyla birlikte Artuklular dağılma sürecine girmiş ve 1234 yılında topraklar Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine alınmıştır. 1243 yılında gerçekleşen ve Selçuklular'ın yenilgisi ile neticelenen Köseadağ Savaşı ile bu topraklar da diğer yerleşim merkezleri gibi Moğolların eline geçmiş, 14. yüzyıla kadar da İlhanlılar'ın idaresinde kalmıştır. 14. Yüzyıl boyunca Harput ve çevresi, Timur Devleti, Akkoyunlu Devleti, Kadı Burhaneddin Devleti ve Dulkadiroğulları arasında bir mücadele merkezi konumunda kalmıştır.

¹³ Fırat isminin Subarlar tarafından verildiği, ayrıca Mitannilerin Hititler ve Mısırlılar ile derin ilişkilerinin bulunduğu, Mitanni devletini kurak Hurriler'in Türk ırkına ait vasıflara sahip oldukları belirtilmektedir. Bkz. Sunguroğlu, **age.**, C.1, s. 58.

¹⁴ Harput Kalesi'nin, ünlü Hitit Hükümdarı "Mürşil" ve Asur Kralı "Buhtunassar" zamanında inşa edildiği zikredilmektedir. Bkz; Fikret Memişoğlu, **Harput Halk Bilgeleri**, Elazığ Kültür Derneği Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s.1.

¹⁵ Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ, 1999.

¹⁶ Aksın, **age.**, s. 21; Artuklular hakkında detaylı bilgi için bkz, Coşkun Alptekin, "**Artuklular**", **DİA**, C.3, 1991, s. 415-418.

Harput 1339 yılında Dulkadiroğulları hâkimiyetine girdiyse de, 1366 yılında Memluklar tarafından muhasara edilmiş, Dulkadiroğulları Beyliği'nin zayıflamasını takiben ise 1465 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından zapt edilmiş ve alınmıştır. Harput'ta Safevi hâkimiyeti 16. yüzyıla girerken başlamıştır. 1507 yılında Safeviler tarafından alınan Harput, 1516 yılına kadar Safevi hâkimiyeti altında kalmıştır. Harput'un Osmanlı Devleti'ne dâhil oluşu ise, Yavuz Sultan Selim Han döneminde gerçekleşen Çaldıran Zaferi ile mümkün olabilmiştir. Bu galibiyet ile yalnızca Harput değil, hemen hemen tüm Doğu Anadolu bölgesi Safevilerden arındırılmış ve Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.¹⁷

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonraki dönemlerde oldukça önemli değişimler geçiren ve tarihsel süreçte de önemli bir yeri bulunan Harput'un tarihçesi ve sosyal durumuna yönelik diğer detaylar, ilerleyen bölümlerde sunulacaktır.

¹⁷ Aksın, **age.**, s. 22-23; Detaylı bilgi için bkz; Nureddin Ardiçoğlu, **Harput Tarihi**, 1964, İstanbul; Sunguroğlu, **age.**, C.1, s. 134-138.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ONDOKUZUNCU YÜZYILA KADAR HARPUT VİLAYETİ'NİN SİYASİ, SOSYAL VE DİNİ DURUMU

1.1. Siyasi Durum

19. yüzyıl öncesinde Harput bölgesinde, hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler açısından önem arz eden gelişmeler yaşanmıştır. 1339–1465 yılları arasında kentte Dulkadiroğluları Beyliği egemen olmuş ve bu dönemde özellikle kale bölgesinde imar faaliyetleri ön plana çıkmıştır. 1465-1507 yılları arasında bölgede yaşayan ve devlet kuran Akkoyunlular ise, günümüze ulaşan Sara Hatun Camii'nin inşa edilmesini sağlamışlardır. O dönemden bugüne gelebilen Akkoyunlu Harput mimarisinin tek örneği bu yapıdır. Özellikle 16. yüzyıl itibariyle (1516) bir Osmanlı sancağı haline gelen Harput'ta, yeni camiler inşa edilmiştir. 1518 yılındaki Harput tahrir defteri kayıtlarına göre Harput dâhilinde 3775 Müslüman, 2287 Gayrimüslimin olduğu tespit edilmiştir. Yarım asır sonra 1566 yılında tutulan tahrir defterine göre ise Müslümanların sayısı 7247 iken, gayrimüslimlerin sayısı 6190'a ulaşmıştır. 1518 tarihi itibariyle Harput'ta yer alan Müslüman Mahallesi sayısı dokuz, gayrimüslimlere ait mahalle sayısı dört olarak saptanmıştır. 1523 yılı tahrir kayıtlarında Müslümanlara ait mahalle sayısı 15 iken, Gayrimüslim mahallelerinde bir artış olmadığı görülmektedir.¹⁸ Muhtemelen Osmanlı Devleti görmüş olduğu lüzum üzerine ülkenin başka bölgelerindeki aşiret ve oymakların Harput ve civarına iskâna mecbur tutması sebebiyle Müslüman nüfusun artışı söz konusu olmuştur. Aşağıda, nüfusun 16. ve 17. yüzyıllardaki dağılımına ilişkin tablolar yer almaktadır.

¹⁸ Çakmak, *age.*, s.140-141.

Tablo 1. 1518, 1523 Ve 1566 Tahrirlerine Göre Harput Sancağının Nüfusu¹⁹

	1518	1523	1566
MÜSLİM NÜFUS	14615	28510	57404
GAYRİMÜSLİM NUFUS	10353	22419	44214
TOPLAM	24968	50929	101618

Görüldüğü gibi, Müslüman nüfus, Gayrimüslim nüfustan fazladır ve toplam nüfus da bu dönemde iyi seviyededir.

Tablo 2. 1691 Yılında Harput Şehrinin Nüfusu²⁰

MAHALLE ADI	NÜFUSU
Ahmed Beğ Mahallesi	211
Hoca Mescid Mahallesi	211
Alaca Mescid Mahallesi	176
Mescid-i Saray Mahallesi	246
Cami-i Zahiriyeye Mahallesi	70
Mescid-i Müderris Mahallesi	35
Cami-i Kebir Mahallesi	35
Cami-i Meydan Mahallesi	53
Cami-i Arslaniye (Esediyeye) Mahallesi	475
Ahi Musa Mahallesi	105
Mescid-i Ortak Mahallesi	141
Mescid-i Hacı Mahallesi	105
Mescid-i Karasofu Mahallesi	246
TOPLAM	2109
Şehroz Mahallesi (Gayrimüslim)	704
Gürcü Beğ Mahallesi (Gayrimüslim)	915
Sinabud Mahallesi (Gayrimüslim)	193
TOPLAM	1812
GENEL TOPLAM	3921
KÖYLERDEKİ NÜFUS	16181
SANCAK TOPLAM NÜFUS	20102

17. yüzyılda nüfusun hemen hemen iki katına çıkması, bölgenin hem zengin hem de mamur bir hale gelmesi ile doğru orantılı olarak değerlendirilebilir.

Bölgenin Osmanlı Devleti denetimi altına girmesi, Yavuz Sultan Selim Han döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde ele geçirildikten sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1552 yılında III. İran seferi için orduların toplanma yeri olarak

¹⁹ Aksın, *age.*, s. 154.

²⁰ Aksın, *age.*, s.159.

Harput seçilmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde III. Mustafa döneminde yeniçeriler bölgede huzursuzluk yaratmış olup, daha sonraki dönemde Harput ordu merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.²¹

Harput sancağı, klasik dönemin sonuna kadar merkez tarafından atanmış olan ya da bölgede daha önceki dönemlerde idari faaliyetler içinde bulunmuş olan kişiler tarafından yönetilmiştir. Ancak 19. yüzyıla doğru tımar sisteminin eski önemini yitirmeye başlaması ile iltizam usulü gereğince sancağa atanan kişilerde de değişme görülmüştür. Bu dönem itibariyle bölgede daha çok mali anlamda yüksek statüde bulunan kişiler yönetici olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin değişen ve gerilemeye başlayan mali durumuna uygun olarak, 17. yüzyıldan itibaren Harput sancağında hem idari hem de mali statü bakımından ocaklık²² şeklinde ayrıldığı görülmektedir. Bu dönemde yalnızca Harput değil, Diyarbakır ve çevresinin de ocaklık olarak değiştirildiği bilinmektedir.²³

Harput ile ilgili belgelere bakıldığında, ocak sahiplerine yapılan ödemeyi sancak emini yahut mültezimin yaptığı görülmektedir. Ancak yüzyılın üçüncü yarısından itibaren, sancak gelirlerinin tamamen mirî mukâtaya dönüştürüldüğü ve "Harput Mukâtası" adı altında bir araya getirildiği görülmektedir.²⁴

Harput'ta, 16. yüzyıldan itibaren en üst mahalli yetkilileri mütesellimlerdir. Bu kişiler bahsi geçen dönemde vali ya da sancakbeyi tarafından atanmaktadır. Ancak 17. Yüzyıla gelindiğinde mütesellimlerin etki alanları genişlemiş ve sancakbeyleri ikinci planda kalmıştır. Bunun nedeni mütesellim olarak görevlendirilen kişilerin yerli halktan güç alması ve nüfuz sahibi olmalarıdır.²⁵

Osmanlı'nın klasik dönem olarak adlandırılan bu evresinde, taşra yönetimi iki ana birimden oluşmaktadır. Bunlar askeri ve idari olarak düşünülmüş ve oluşturulmuş olan sancak ile şer'i açıdan oluşturulmuş olan kazadır. Devletin ana yönetim birimi, taşrada sancaktır ve tımar sistemi dâhilindedir.²⁶

²¹ Ertuğrul Danık, **Ortaçağda Harput**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001, s. 18.

²² Devletin menfaati gözetilerek, önemli ve nüfus sahibi kişilere ülke içersinde uygun görülen toprak, şehir vb. yerlerin beratla verilmesidir. Ocaklı yerlerin özelliği babadan oğula o yerlerin intikal etmesidir. Örneğin; İran'dan kaçıp Osmanlı ülkesine sığınan Şerefhan'a Bitlis ve civarının ocaklık olarak verilmesi gibi

²³ İbrahim Erdoğan, "*Sancaktan Mukata'ya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi*", **OTAM**, Ankara, 2009, s. 120-122.

²⁴ Erdoğan, **age.**, s. 123.

²⁵ Erdoğan, **age.**, s. 126-127.

²⁶ Erdoğan, **age.**, s. 123.

Bu birim, sancak beyi (mirliva) tarafından yönetilir. 15. ve 16. yüzyıllara bakıldığında, fethedilen yerlerin de sancak beylerine doğrudan verildiği görülmektedir. Aynı zamanda Osmanlı'nın bel kemiğini oluşturan tımar sisteminin de sancaklarda uygulandığı bilinmektedir. Sancak beyi bizzat padişah tarafından atanır, bunun için verilen bir görevi başarıyla eda etmesi yeterli olmaktadır.²⁷

17. yüzyıl itibariyle, sancak yönetimi ve tımar sisteminde birtakım bozulmalar yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle uygulamalarda değişik usuller denenmiştir. Bu doğrultuda, sancak beylerinin atamaları usulü de değişiklik göstermiş ve atama işlemleri ancak bir diplomasi sonrasında gerçekleştirilebilir hale gelmiştir.

Bu dönemde bazı beylerbeylerinin de yetiştirildikten sonra taşrada görevlendirildikleri bilinmektedir. Böylece merkeze bağlı bir taşra yönetimi inşa edilmek istenmesidir. Bu dönemde Harput'ta da en yüksek rütbeli görevli mütesellimlerdir. 17. yüzyıldan itibaren mütesellimlerin sayısında artış meydana gelmiş ve bu kişiler sancak beylerinin de görevlerini devralmaya başlamıştır.²⁸ Aşağıda, Harput kazasında görev yapan mütesellimlerin listesi tablo halinde verilmiştir.

²⁷ Erdoğan, *age.*, s. 124.

²⁸ Erdoğan, *age.*, s. 125.

Tablo 3. Harput Sancağında Görev Yapan Mütesellimler²⁹

Görevli Oldukları Tarih	(Mukâta'a Emîni- Mukâta'a Zabiti)	Mütesellim ³⁶
Evâsıt-ı C.A. 1072/Şubat 1662	Abdullah Bey ³⁷ , Ömer çavuş	Hüseyin ağa ³⁸
Evâil-i Zilkade 1072/ Temmuz 1662	Yusuf Bey ³⁹	Bayram Ağa ⁴⁰
12 C.E. 1074/12 Aralık 1663	Ömer Bey (Ağa)	İsmail Ağa ⁴⁰
Gurre-i Şevval 1074/27 Nisan 1664	İsmail Bey (Ağa) ⁴¹	-
Evâil-i Şevval 1074/Mayıs 1664	Ömer Bey (ağa) ⁴² (ikinci kez)	İsmail Bey ⁴³
20 Safer 1077/ 21 Ağustos 1666	Ahmed Bey (Ağa) ⁴⁴	-
24 Safer 1083/20 Haziran 1672	Seyyid Memet Ağa ⁴⁵	Hasan Ağa ⁴⁶ , Mehmet Beşe
18 R.A. 1083/12 Ağustos 1672	Ömer Bey ⁴⁷ (Ağa)	Mustafa Ağa
Şevval 1094/ Eylül 1683	Ali Bey (Ağa), Şaban Bey (Ağa) ⁴⁸	-
1102/ 1691	Ali Bey,ü ahmed Bey ⁴⁹	-
16 Şaban 1103/ 3 Mayıs 1692	El-Hac Ali Ağa	El-Hac Ebubekir
Şevval 1102/ Temmuz 1693	El-Hac Osman Bey ⁵⁰	-
Gurre-i Recep 1104/ 8 Mart 1693	Yemin Ağası Halil Ağa, Yesâr Ağası Hüseyin Ağa (Ortak) ⁵¹	-
12 Ramaza 1122/ + kasım 1710	Mehmed Ağa	El-Hac Ahgmed ⁵²
16 Zilkade 1123/ 26 Aralık 1711	Mehmed Ağa ⁵³ (ikinci kez)	-
20 R.A 1137 / 6 aralık 1724	El-Hac Burhâneddin ve oğlu Ahmed (Malikâne Sahipleri) ⁵⁴	-
2 Şevval 1163 / 23 Temmuz 1724	Ahmed Ağa (voyvoda) ⁵⁵	-

²⁹ Erdoğdu, *age.*, s. 204.

Bilindiği gibi, 17. yüzyılın ortalarından itibaren sanayi inkılâbını yapan Batı, Osmanlı Devleti'nin karşısında üstün bir pozisyon kazanmış, bu durumda büyük oranda ilim ve sanayi alanlarındaki çalışmaları etkili olmuştur. Bu devrimle birlikte çehresi değişen Avrupa, dünya çapında en çok üretim yapan ülkelerin bir arada bulunduğu bir kıta olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle siyasi bakımdan İngiltere, en güçlü devlet halini almıştır. Bu gelişmeler karşısında rekabet edebilecek bir güce sahip olmayan Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla girildiğinde İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalayacaktır. Bu antlaşma ve diğer gelişmelerin olumsuz etkisi ise, 19. yüzyıl itibariyle gün yüzüne çıkacaktır.³⁰

1.2. Sosyal Durum

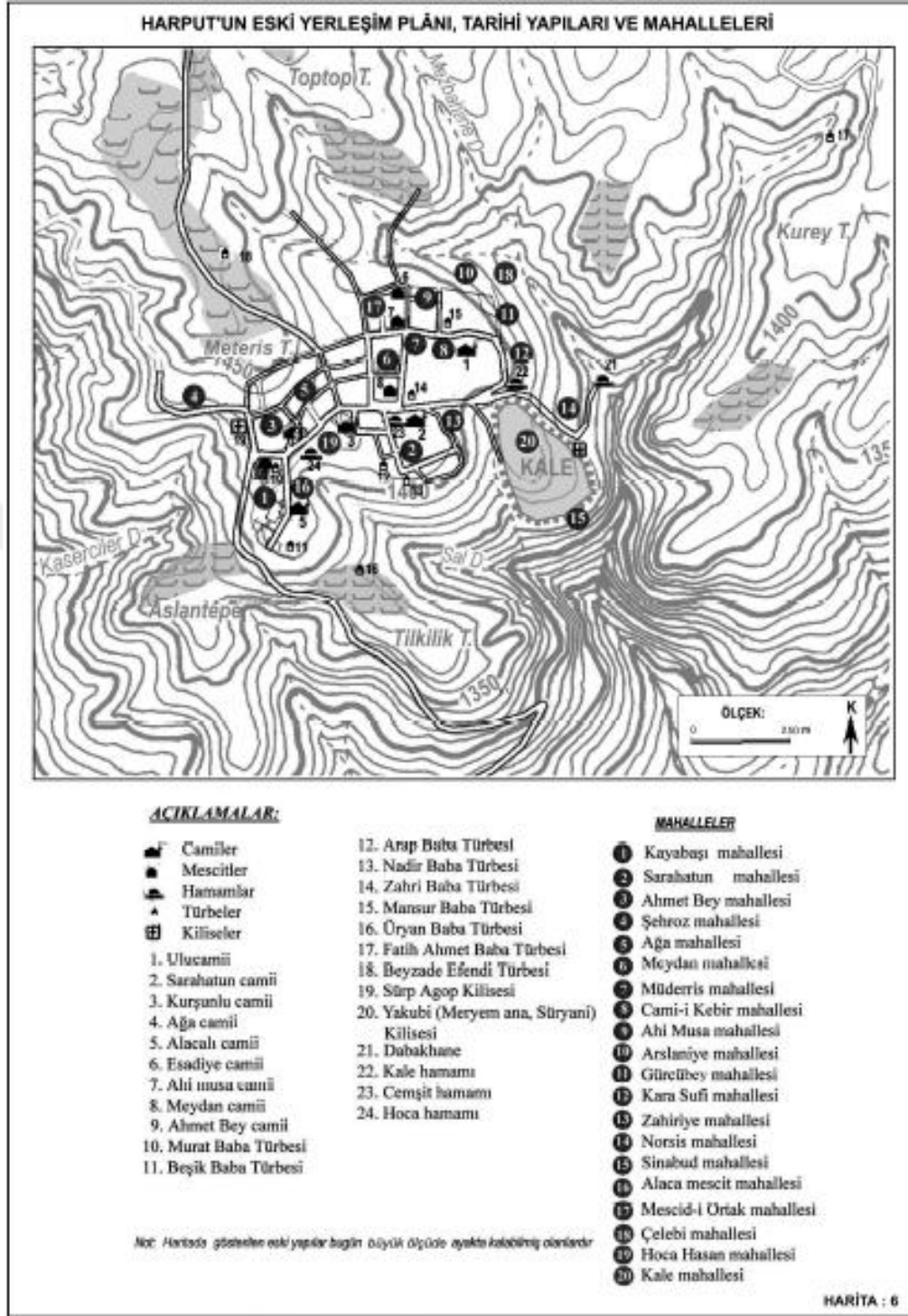
Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Harput, sosyal tarih aşamalarının da en iyi şekilde gözlemlenebildiği kentlerin başında gelmektedir. Yalnızca Müslüman değil, aynı zamanda gayrimüslimlerden oluşan nüfus yapısı, buna bağlı olarak gelişen mimari ve ayrıca bölgenin bir ticaret güzergâhı dâhilinde olması da bu durumu besleyen etmenlerdir. Harput'un bulunduğu özel konum, bölgede daha önce yaşamış olan medeniyetlerden kalan bir miras olarak değerlendirilmelidir. Yapılan çalışmalar, bölgenin paleolitik dönemden bu yana ayakta olduğunu göstermiştir.³¹

Harput eyaleti, henüz eyalet olmadan önceki dönemlerden itibaren, sosyal hayatın zengin olduğu ve farklı alanlarda ön plana çıkan bir coğrafya olmuştur. Harput 19. yüzyıla kadar Osmanlı döneminin küçük çaptaki yansıması olarak kabul edilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı devleti çok uluslu bir yapı olmanın yanında, oluşturduğu kurumları sayesinde sosyal bir devlet olma özelliğini de en iyi şekilde taşımaktadır. Çeşitli vakıf faaliyetleri, farklı din, ırk ve kültürlere mensup olan insanların barındığı Harput ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin bir arada barış ve huzur içerisinde yaşamasını gösteren, eşsiz özelliğini yansıtan örneğini teşkil etmiştir.

Harput'ta kurulan eski yerleşim yerleri ve mahalleleri hakkında fikir edinmek amacıyla, aşağıya bir şekil eklenmiştir. Bu harita ve veriler ışığında Harput tarihinde sosyal ve dini hayat daha açık bir şekilde anlaşılacaktır.

³⁰ İsmail Yıldırım, "19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.11, S.2, Elazığ, 2001, s. 317.

³¹ Mustafa Balaban, "Osmanlı Döneminde Harput'un Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme", **Kebikeç Dergisi**, C.14, 2002, s.178.

Şekil 2. Harput'ta Bulunan Eski Yerleşim Yerleri ve İlk Mahalleler³²

Osmanlı Devleti egemenliğine girdikten hemen sonra yapılan nüfus yoklaması, bölgedeki etnik unsurlar hakkında bilgi almamıza yardımcı olmaktadır. Bu konuda

³² Saadettin Tonbul- Sabri Karaoğlan, *age.*, s. 320.

tahrir defterleri ve özellikle III. Selim döneminden itibaren oldukça düzenli şekilde tutulan kefalet defterleri, dönemin nüfus bilgileri hakkında detaylı bilgi edinmeyi sağlamaktadır. Daha çok esnaf kayıtları olarak nitelendirilebilecek olan bu defterler, bazı yerlerde teftiş defteri olarak da kaydedilmiştir.³³ Bu defterde sıralama; Müslüman mahallelerin kayıtları ile başlamaktadır, ardından medreseler ve esnaf mensuplarının listelenmesi şeklindedir.³⁴ Nüfus hakkında bilgi vermeden önce, şehrin genel yapısı ve 19. yüzyıl öncesindeki genel durumu hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Osmanlı şehirlerinde, en üst sosyal grup Ehl-i Örf'tür. Bu sınıfa mensup olan kişiler, bizzat padişah tarafından atanmaktadır. Vali, bu sınıftaki en yetkili kişidir. Validen sonra şehir kethüdası, nazırlar, mukayyid, kâtip, ayan ve muhtarlar bu sınıfa mensup kişiler olarak ifade edilebilir. Tanzimat'ın uygulamaya konulmasından sonra defterdar, sandık emini, kaza müdürü ve posta müdürü de bu sınıfa dâhil edilmiştir. Ehl-i örf sınıfından başka, ehl-i şer'i veya ehl-i ilim sınıfı gelmektedir. Mescid, medrese, cami görevlileri bu sınıfa dâhildir. Ayrıca Nakibü'l Eşraf kaymakamları da bu sınıfta sayılmaktadır.³⁵ Şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu eşraf ya da ayan denilen zümre şehrin yönetiminde aktif görev almasa da yönetimde tesiri olan kişiler olmuşlardır. Bu kişiler devletle halk arasında aracı görevi de yapmışlardır.³⁶

Selçuklulardan itibaren esnaf ve sanatkârları yetiştiren, örgütleyen, ahlaki ve mesleki bilgi, beceri ve terbiyeyi kazandıran ahilik teşkilatının etkisi canlılığını korumuştur. Osmanlı'nın ilk dönemlerine bakıldığında, esnaf ve zanaatkârların bulunduğu teşkilatın yapısının oldukça düzenli olduğu görülmektedir. Bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Harput'ta da her esnaf teşkilatında bir esnaf şeyhi, bir kethüda ve bir yiğitbaşı bulunmaktadır. Bu kişiler esnafın sorunlarının çözümünden sorumludur ve aynı zamanda da esnaf ile yönetici sınıf arasında bir köprü gibidir. Özellikle usulsüz iş yapanlar, teşkilat aracılığıyla ceza görür.³⁷ Harput esnaf ve sanatında ahilik kurumunun tesirini, Ahi Musa Külliyesinin günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olması da göstermektedir. Toplumun dini ve ahlâki davranışları üzerinde Ahilik kurumunun ne kadar etkili olduğu hususunda pek çok araştırmalar yapılmış ve yeterli

³³ Şenol Çelik, "1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Harput Şehri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Elazığ, 2014, s.25.

³⁴ Çelik, *age.*, s. 26-27.

³⁵ Aksın, *age.*, s. 179.

³⁶ Yücel, Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.198.

³⁷ Aksın, *age.*, s. 183.

bilgiler mevcuttur. Burada verilen bilgilerden de anlaşılıyor ki, Bu tarikat ve Ahi pirleri yaşadıkları dönemlerde Türk halkına rehberlik etmişlerdir.³⁸

Yine Osmanlı'nın Harput topraklarını aldığı ilk zamanlardan son zamanlara kadar, gayrimüslimler de küçük kısıtlamalar olsa da genel olarak bütün haklardan yararlanabilmektedir. Kendilerine özel ibadethanelerde, evlilik, boşanma, miras ve benzeri mevzuların çözülebildiği bilinmektedir. Aynı zamanda yine bu ibadethanelerde eğitim alabilmektedirler. İbadet yerleri devlet tarafından koruma altına alınmış olup, iç işlerine müdahale edilmemiş, idare cemaat teşkilatlarına bırakılmıştır.³⁹

Gayrimüslimler, bu dönemde kendi davalarını kendi mahkemelerinde çözebilmektedir. Devlet güvenliğini ihlal etmeyecek durumdaki davalar, kendi iç işlerine ilişkin davalar bu mahkemelerde çözüme kavuşturulmuştur. Bir gayrimüslim ve bir Müslüman'ın davası ise mutlaka kadı tarafından görülmektedir.⁴⁰

Tanzimat dönemine kadar, gayrimüslimler devlet görevlisi olamamaktaydı. Subay gibi yüksek rütbeli asker ya da sıradan bir er dahi olma hakları bulunmamaktaydı. Tanzimat ile gayrimüslimlerin de devlet kademelerinde aktif hale geldiği görülmektedir. Ermeni ve Rumlar, devlet görevlerine gelebilmiş, sancak yahut kaza meclislerinde üye ve yönetici olabilmişlerdir. Hatta müsteşar, büyükelçi ve vezir rütbesine yükselenlerde olmuştur. Harput'ta da gayrimüslim temsilciler bulunduğu bilinmektedir. Ancak gayrimüslimler, askerlik çağına geldiklerinde; askere gitmemekteydiler. Bundan muaf sayıldıkları için devlete Cizye vergisi ödemekle yükümlü idiler. Bu vergiden kadınlar, çocuklar, köleler, hastalar ve yaşlılar muaf sayılmıştır.⁴¹

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında olduğu dönem boyunca Harput, Basra – Bağdat'tan, Malatya- Sivas yönüne uzanan ticaret güzergâhının üzerindeydi. Bu yol sadece ticaret amacıyla değil, askeri maksatla da kullanılmaktaydı.

Harput'tan geçen üç önemli yol vardır. Bunlardan ilki; Hekimhan – Keban – Harput ve Eski hükümdar caddesi yolu; ikincisi Harput – Keban – Arapgir – Divriği – Sivas yoludur. Üçüncü yol ise Keban – Arapgir – Kemaliye – Kuruçay – Şebinkarahisar yoludur. Harput, bu üç yol güzergâhı için de kilit noktada bulunması ile hem konaklama

³⁸ Ayrıntılar için bkz. Sunguroğlu, **age.**, C. 1, s. 315-316 ; Ahi Evren (Şeyh Nasurü'd-Din Mahmud al-Hoyi, **İmanın Boyutları (Metâli'u'l- İmân)**, Tercüme: Mikâil Bayram, Konya, 1996, s. 1-8.

³⁹ Aksın, **age.**, s. 188.

⁴⁰ Aksın, **age.**, s. 189.

⁴¹ Aksın, **age.**, s. 191-192.

hem de ticaret merkezi olma özelliği kazanmıştır.⁴² 16. ve 17. yüzyıllarda bu güzergâhları kullanan ticaret kervanları büyük meblağlarda vergi ödemekte idi. Bu dönemde Harput'ta sanayi faaliyetleri gelişmekteydi. Bölgede sanayinin en iyi durumda olduğu kent Harput idi. Dokumacılık, bakırcılık, demircilik ve dericilik gibi faaliyetler en iyi şekilde Harput'ta yapılmaktaydı.⁴³

Harput şehrinde, 16 yüzyıl sonrasında, atölye ve el sanatları sanayi büyük oranda gelişmiştir. Ancak sanayi kolları arasında en önemlisi dokumacılıktı. Harput ve çevresinde, Çeharkezi, Çetari ve Çiçekli olarak adlandırılan ipekli kumaş üretimi oldukça popüler bir hale gelmiştir. Üretim fazlası kumaşlar, civar şehirlere ve İstanbul'a da gönderilmektedir. Dokumacılığın tüm Osmanlı bölgelerinde aranır hale gelmesindeki başlıca sebep, evlerin hemen hepsinde bulunan dokuma tezgâhları ve pamuğu ipe çevirmek için kullanılan çırıklardır.

Bununla birlikte 17. yüzyıla gelindiğinde, şehirlerde 600'ün üzerinde dükkân olduğu bilinmektedir. Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi mali yönden Harput sancağı bu dönemde oldukça iyi durumdadır.⁴⁴

1.3. Harput Vilayetinin XIX. Yüzyılda Genel Durumu

1.3.1. Siyasal Durum

Dünya çapında yankı uyandıran yenileşme çalışmaları 18. yüzyıl itibariyle başlamışsa da, Osmanlı Devleti hem ekonomik olarak hem de siyasi bakımdan batılı devletlerin gerisinde bu yenilikleri kabullenmiştir. Zira her alanda olduğu gibi temel sanayi, dokumacılık sektöründe de yeterli üretim seviyesi yakalanabilmiş değildi. Ancak Tanzimat dönemi ile ülke çapında bir değişim ve yerli üretime teşvik gündeme gelmiş, uygulanmaya başlanmışsa da dünya ekonomisinin o günkü rekabetine ulaşılacak seviyede olmadığı açıktır.

19. yüzyıla kadar en güzel Osmanlı şehirlerinden biri olan ve kültürel bakımdan son derece zengin bir bölgede yer alan Harput, 1834 yılında bu günkü şehir merkezi olan Elazığ'a taşınmıştır. 1867 yılında Harput'a valilik görevini yürüten İzzet Paşa şehre "Mamurat'ül- Aziz" adını vermiştir. Ancak telaffuzu zor olduğu için "Elaziz"

⁴² Canan Kuş, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013, s. 628.

⁴³ Kuş, **age.**, s. 630.

⁴⁴ Canan Kuş, **age.**, s. 632.

olarak dile getirilmiştir. Günümüzdeki adı 1937 yılında Atatürk tarafından verilerek “Elazık” olmuş bilahare TBMM tarafından alınan bir kararla Elazığ olmuştur.⁴⁵

Harput, 19. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak olarak kalmıştır. Harput ile ilgili belgelerde, 19. yüzyıldan itibaren bir sancak beyi kaydına rastlanmaz. Bunun başlıca nedenleri şöyle açıklanabilir;

Elazığ, Maden-i Hümayun bölgesi olarak ilan edildikten sonra, bu bölgenin eminliği Diyarbekir valisi tarafından yürütülmüştür. Bu da, Harput’un bu dönemde hem idari hem de mali açıdan kazandığı önemi göstermektedir. Harput’taki bu idari yapının 1845 yılına dek devam ettiği görülür. 1845 yılında bölge, bir fermanla birlikte mutasarrıflık olarak değerlendirmeye alınmış, ilk mutasarrıfı da Ömer Faviz Efendi olmuştur. 1 Nisan 1846 itibariyle de Harput, müstakil bir eyalet haline getirilerek, Yakup Paşa şehrin valisi olarak atanmıştır.⁴⁶

Tanzimat ile birlikte, zirai faaliyetlerin iyileştirilmesi ve teşviki konusunda özen gösterilmeye başlanmıştır. Bu düzenlemelerden sonra gelişen en önemli husus, ziraat faaliyetleri ve ürünlerinin ticaretindeki serbestlik verilmesidir. Bu dönemde zeytin üreticilerine zaman öşür muafiyeti getirilmiştir. Bunun yanında 1850 yılında yine zeytin üreticileri 25 yıl ve yabancı zeytin aşısı yapan üreticiler 20 yıl vergiden muaf tutulmuşlardır. 1862 yılı itibariyle, ipek böcekçiliğinin geliştirilebilmesi için çalışmalara başlanmış ve bu işin üreticilerine 3 yıl vergi muafiyeti getirilmiştir. 19. yüzyılda hayvancılıkta da çeşitli teşvik ve tedbirlerin uygulandığı görülmektedir. Özellikle 1843 yılında merinos cinsi koyun yetiştiren kişiler, 10 yıl için vergiden muaf tutulmuşlardır. Bunlara ek olarak zirai kredi işlemlerinde de düzenlemeye gidilmiş, 1848 yılı itibariyle kredi Kütahya ili başta olmak üzere her ile % 8 faiz oranı ile dağıtılmıştır.

1858 yılında bir arazi kanunnamesi yayımlanmış ve bu kanunname ile özel mülkiyete olanak tanıyan hukuk yapısı da uygulamaya konmuştur. Yapılan bu yeni düzenlemeler kısa sürede meyvesini vermiştir. Nitekim 1848 ile 1876 yılları arasında genel bütçe gelirleri üç katı kadar yükselmiş, ülke genelinde hububat üretiminde % 51 oranında, tütünde % 191, incirde % 122, ipek kozasında % 122, fındıkta %217 ve pamukta % 472 oranında artış görülmüştür.⁴⁷

⁴⁵ Tahsin Öztürk, “*Harput’ta Yapılan Restorasyon Çalışmaları*”, **Fırat Üniversitesi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s.1055-1072.

⁴⁶ Salih Akyel, “*19. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*”, **TAD**, C. 34, S.57, 2015, s. 203.

⁴⁷ İsmail Yıldırım, “*19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S.2, Elazığ, 2001, s. 315.

Tanzimat döneminde aynı devlet yönetimi ekonomik kaynakların kontrolünü sağlamıştır. Bu dönemde çeşitli fabrikaların kurulması için de çalışmalar yapılmıştır. Burada gaye, paranın yurt içinde kalmasını sağlamaktır. Ancak çeşitli teşviklerle devlet fabrikaları desteklenmişse de, istenen seviyeye yine de ulaşamamıştır. Bu nedenle 1860'lı yıllardan itibaren hem sanayinin korunması hem de geliştirilmesi hususunda yeni adımlar atılmıştır. Bunlardan en önemlileri, İstanbul Sanayi Mektebi'nin açılması ve Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıdır.

Osmanlı Devleti açısından 1838'de yapılan ve devamı gelen ticaret anlaşmaları kötü sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gün yüzüne çıkmış, yabancı malların Osmanlı pazarlarını işgal ve ihlal etmesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum karşısında yabancı sermaye ile rekabet edemeyecek durumda olan Osmanlı sanayisinde gerileme ortaya çıkmıştır. Bu kötü gidişata bağlı olarak Osmanlı Devleti'ndeki esnaf, çeşitli hammaddeleri bulmakta büyük bir zorluk içine girmiştir. Özellikle 1838 yılında İngiltere ile yapılmış olan ticaret anlaşması sonucunda Osmanlı ekonomisi İngiliz ekonomisinin bir nevi baskısı altında kalarak başta gümrük hususunda onun esiri olmuştur. Daha sonra 1861 yılında Fransa ile de bir ticaret anlaşması imzalayan Osmanlı Devleti; adeta batıya bağımlı bir hale gelmiştir. Bu anlaşmalarla, tahıl üretiminin düşmesi, Avrupalı malların yerli pazarları istilası, yerli tahıl üretiminin azalması neticesinde halkın tüketimine yetmeyecek hale gelmiştir.⁴⁸

19. yüzyıla kadar tarım, dokuma üretimi ve sanayi alanında oldukça iyi seviyede olan Harput'un bu durumu, 19. yüzyıla gelindiğinde giderek azalmış ve geçen süreçte ise tamamen kaybolmuştur. Tabii olarak şehrin nüfusu da gittikçe azalınca kent, zamanla bir nahiye haline gelmiştir.⁴⁹

1.3.2. Sosyal Durum

Harput bölgesinde Tanzimat dönemine kadar bir değişiklik söz konusu olmamış, Osmanlı Devleti şehirleşme mantığı bu coğrafyada da aynı şekilde sürdürülmüştür. 19. Yüzyıla gelindiğinde çeşitli nedenlerle nüfusta artış meydana geldiği görülür. Osmanlı Devleti'nde, klasik dönem itibariyle tebaanın durumu hakkında bilgi edinmek, bununla birlikte halkın ekonomik seviyesini görmek ve askere alınacak kişilerin tespit edilmesini sağlamak gibi sebeplerle bütçesi zayıflayan devlet, nüfus ve mal sayımını yaparak geliri

⁴⁸ Yıldırım, *age.*, s. 318.

⁴⁹ Ramazan Kamiloğlu, "19. Yüzyıl Harput Sosyal Hayatında Dini Musiki", *Hikmet Yurdu*, Yıl:10, C. 10, S. 20, Ocak- Haziran 2017, s.145-166.

kontrol altına almaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerde tahrir defterlerine kaydedilerek yapılan bu işlem, 19. yüzyıla gelindiğinde farklılaşmıştır.

19. yüzyılın başında, II. Mahmud (1808-1839) tarafından tüm kurumlar düzenlenmiş; Sultan III. Selim'in başlattığı yenilikler, Nizam-ı Cedid gibi tedbirlerle, 1826 yılında yeniçeri ocağı tümüyle kaldırılmıştır. Yeniçeri ocağının yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kurulduğu zamana kadar, imparatorlukta artık eski tip bir sayım yapılmamıştır. Bu tarihten itibaren oldukça ayrıntılı nüfus sayımları görülmüştür.⁵⁰

1831 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı ile ülkede ikamet eden Müslüman ve Gayrimüslim kişi sayısı ortaya çıkmıştır. Bu sayım bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Çünkü bu nüfus sayımı itibariyle hem nüfus değişiklikleri düzenli olarak takip edilebilmiş, hem de merkezi bir nüfus kayıt defteri oluşumuna olanak sağlanmıştır. Bu bağlamda, taşrada yapılan sayımların sonuçları merkeze gönderilmek suretiyle birleştirildi. Böylece vergi tespitinde, hem de askerlik durum tespiti bakımından işler daha kolay ve verimli hale getirildi. Bu dönemde başlatılan düzenli kayıtlar, günümüzde halen muhafaza edilmektedir.⁵¹

19. yüzyılın ilk yarısında, Harput sancağında toplam 18 mahalle bulunmaktadır. Bunların 14 tanesi Müslüman, 4 tanesi de gayrimüslim mahallelerdir. Aşağıdaki tabloda detaylı bilgileri verilmiştir.⁵²

⁵⁰ Salih Akyel- Savaş Sertel, "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği", *Journal of History And Future*, C. 1, S. 1, Aralık 2015, s. 80.

⁵¹ Salih Akyel, Savaş Sertel, *age.*, s.81.

⁵² Salih Akyel, "19. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *TAD*, C. 34, S.57, 2015, s. 199-220.

Tablo 4. 1834-1840 Tarihleri Arasında Harput'taki Mahalleler

Sıra	Mahalle	Sıra	Mahalle
1	Alaca	10	Hacı Mescidi
2	Hoca Mescidi	11	Sarahatun
3	Zahiriye	12	Cami Kebir
4	Ahi Musa	13	Ağa
5	Kale	14	Meydan
6	Ortak	15	Gürcü Bey (Gayr-i Müslim)
7	Ebutahir	16	Şehroz (Gayr-i Müslim)
8	Esekiye	17	Sinabud (Gayr-i Müslim)
9	Ahmed Bey	18	Asuri (Gayr-i Müslim)

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren gayrimüslimlere ve onların ayin – ibadet ritüellerine her türlü kolaylık gösterilmiştir. Devlet sınırları içinde yaşamakta olan tüm gayrimüslim unsurlar dini ayin ve ibadetlerini yapmakta tamamen serbesttir. Bu ibadetlerin yapıldığı ibadethaneler, özerk bir yapıya sahiptirler.

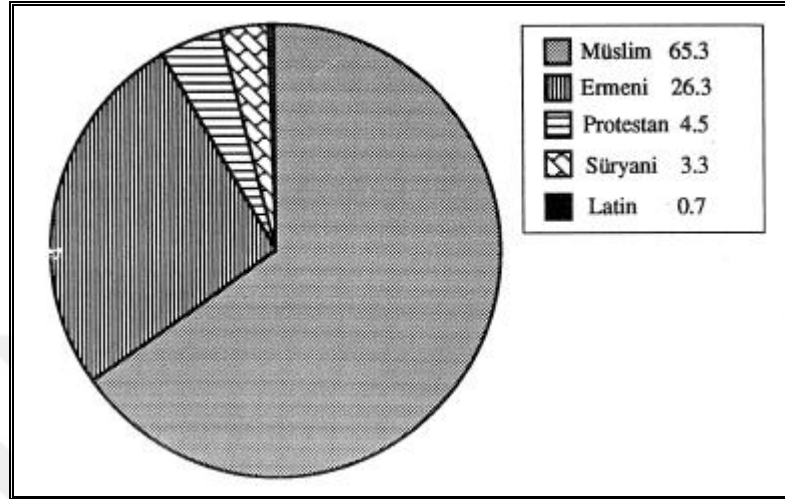
Tüm gayrimüslim toplulukların, kendilerine has manastırları, mezarlıkları ve kiliseleri bulunmaktadır. Bu bağlamda herhangi bir din değişikliği baskısı da söz konusu olmamıştır. Bunun yanı sıra bu kişilere ya da bu ibadethanelere yapılan veya yapılacak olan her türlü saldırı da devlet tarafından engellenmekteydi. Tanzimat döneminde de bu özgürlük ve hürriyet anlayışı devam etmiş, 1876 yılında çıkarılan yeni bir Kanun-i Esasi maddesi ile de “Osmanlı Devleti’nde tanınmış bütün dinler için” ibaresi eklenerek devlet güvencesine alınmıştır.⁵³

Osmanlı devleti sınırları dâhilinde yaşamakta olan gayrimüslim tebaa, kendi dini kuruluşlarını kurabildikleri gibi, kendi dillerinde de devlet denetimi ile eğitim alabilme hakkına sahiptir. Başlangıçta azınlıklarında eğitim ve öğretim gayrimüslimlerin dini eğitimlerinin bir usulü ve parçası olarak görülmüş, bu nedenle yapımları da serbest bırakılmıştır. Kurulan okulların müstakil bir yapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Bu okullarda devlet denetimi düzenli olarak yapılmamıştır. Kapitülasyonların yabancılara

⁵³ Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din – İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C.9, S.9, s.155-175.

sağladığı imtiyazlar ve bazı idarecilerin yabancı okullara göstermiş olduğu idari tasarruflar yabancı okulların her istediklerini yapabilmelerine sebep olmuştur.⁵⁴

Bu durum, Harput ve çevresi için de geçerlidir. Osmanlı Devleti sınırları içinde Müslümanlarla birlikte yaşayan diğer etnik grupların bilgisi aşağıda verilmiştir.⁵⁵

Şekil 3. Nüfusun Din ve Mezhep Bakımından Oranları

Şekilde de görüldüğü gibi, nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Ancak Ermeniler, Protestanlar, Süryaniler ve Latinler de mevcuttur. Bu etnik gruplara da aynı şekilde hoşgörü gösterilmiştir. Ancak Ermenilerle ilgili yaşanan olumsuz gelişmeler, bu gruba karşı tavır alınmasına yol açmıştır.

19. yüzyıl itibariyle özellikle 1869-1890 yılları arasında Anadolu'da ABD'ye Ermeni göçleri yaşanmıştır. Bu tarihler arasında 1401, 1890-1895 yılları arasında ise 5500 Ermeni Amerika'ya göç etmiştir.

Göç eden Ermeniler üç ana başlıkta incelenebilir. Bu gruplardan ilki, öğrenci olarak göç eden Ermenilerdir. İkinci göç grubu ise tacir Ermenilerden oluşmaktadır. Son göç dalgası ise Anadolu'da çıkan isyanlar neticesinde göç etmiştir. Harput'tan göç eden Ermeniler, üçüncü gruba dâhildir.⁵⁶

Göçlere yol açan ve Ermenileri teşvik eden, bu dönemde ortaya çıkan ve gittikçe yayılan misyonerlik faaliyetleridir. Bu misyonerlerin hem eğitimleri, hem de yaşam

⁵⁴ Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", **Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.3, 1970, s.122.

⁵⁵ Şekilde gösterilen grafik, Harput'a aittir. Ahmet Aksın. **age.**, s. 173.

⁵⁶ Erdal Açıkse- Ebru Güher, "Arşiv Belgeleri Işığında Anadolu'dan ABD'ye Ermeni Göçü (Elazığ/Harput İli Örneği)", **Yeni Türkiye**, S.60, 2014, s.2.

tarzları oldukça dikkat çekici olarak algılanmıştır. Amerika'ya giden Ermenilerin dönüşte yaptıkları propagandalar da göçün artmasına vesile olmuştur. Harput bölgesinde bu etkilenme öylesine fazladır ki, bu misyonerlerin hizmetçiliğini yapan kişiler de göç etmek istemiştir. Bu kişilerden bir tanesi de Harputlu Agop Babigian'dır. 1876 yılında ise bir başka Ermeni uşak olan Jakop Arekalyan göç etmiştir. Bölgeden başlayan göçlerin etkisi arşiv belgelerine de yansımıştır.⁵⁷

Bu göçlerin asıl maksadının; göç eden Ermeniler ve Osmanlı topraklarında kalan Ermeniler arasında anlaşmalı olduğu, bağımsız bir Ermeni Devleti kurma amacı olduğu düşüncesi Osmanlıda yaygınlaşmış ve hükümet önlemler almaya başlamıştır. "30 Kasım 1889 tarihinde ; *"Harput'tan Amerika'ya gelen bazı Ermenilerin kiliselerde Türkler aleyhinde konuşmalar yaptıkları, saray, paşa konakları ve Osmanlı ülkesinde bir ihtilal çıkarmak için silah satın alarak İstanbul'a gönderdikleri, tüfek demirlerini karyola şeklindeki sandıklarla, dinamitleri de gaz tenekeleri ile naklettikleri, ihtilal faaliyetlerinin Marsilya'da bulunan Portakalyan tarafından yönlendirildiği, aleyhte propagandanın önüne geçmek için İstanbul Ermeni Patriği tarafından Marsilya ve Londra'ya bir memur gönderilmesi gerektiğine dair"* bir mektubu Amerika'da yaşayan Ömer bin Mustafa adlı kişi göndermiştir."⁵⁸

Osmanlı devleti, göç eden Ermenilerin geri gelmeyecekleri konusunda bir şartı kabul etmelerini yahut yalnızca iki yıl için Amerika'da kalma şartı ile vatandaşlığa yeniden alınmaları yönünde bir şart koşmuştur. Bu çerçevede Amerika'ya göç eden ve ardından geri, gelen Ermenilerin yeniden Amerika'ya iadeleri için de çalışmalar yapılmıştır. Ancak göç yasağının istendiği gibi amacına ulaşmaması nedeniyle, Ermenilerin Osmanlı ile tüm ilişkilerini kesmeleri yönünde bir istek ortaya çıkmış ve bu konuda çeşitli çalışmalar da yapılmıştır.⁵⁹

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, 18. yüzyılda Batılılaşma etkisi ile ortaya çıkan kültürel değişimlerde de bir hızlanma ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda da sömürgeci anlayış, Osmanlı Devleti'ni de büyük oranda etkilemeye başlamıştır. Bu çerçevede gerek dini kurumlar, gerek ticari oluşumlar ve gerekse eğitim kurumlarında toplum

⁵⁷ Erdal Açıkşes- Ebru Güher, *age.*, s. 3.

⁵⁸ Bkz. Erdal Açıkşes- Ebru Güher, *age.*, s. 4.

⁵⁹ Erdal Açıkşes- Ebru Güher, *age.*, s. 5-7.

üzerinde değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kültürel değişim, basın faaliyetleri ile de desteklenmiş ve kolaylaşmıştır.⁶⁰

Amerikan okulları, kuruldukları ilk günden itibaren Türk toplumu üzerinde en fazla etkiyi göstermiştir. Bu okullar vasıtasıyla Amerikan kültür ve anlayışı yayılmaya başlamıştır. Amerikan misyonerlik faaliyetleri, kurulan bu Amerikan okullarından ayrı değildir. Her ikisi de toplumsal yapıyı bozmak ve kendi kültürlerini yansıtmak çabası içine girmişlerdir. Bu faaliyetler, Osmanlı tebaasının günlük alışkanlıklarını ve kullandıkları eşyaları dahi etkilemişlerdir. Abdülmecid döneminde Amerika ile dostluk ilişkileri geliştirilmiş, aynı şekilde Amerikan misyonerlik faaliyetleri de bu kapsamda ilerlemiştir.⁶¹

Harput'ta 19. yüzyılda gelişen sosyal yapı, hem dış nedenlerle hem de iç değişimlerle çeşitli değişikliklere uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı olumlu ve olumsuz tüm gelişmeler, her sancağı olduğu gibi Harput'u hem maddi yönden hem de manevi yönden etkilemiştir.

⁶⁰ Baykal Biçer, "19. Yüzyıl Türk Toplum Yapısında Amerikan Kolejlerinin Sosyolojik Etkisi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.1, S.1, 2017, s. 2.

⁶¹ Baykal Biçer, **age.**, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA HARPUT VİLAYETİ'NİN SOSYAL VE DİNİ DURUMU

2.1. Sosyal Yapı

2.1.1. Eğitim

Esasen Harput'taki eğitim veren kurumlar iki ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan ilki özel mektep ve medreselerdir. Aile ocağı, mahalle mektepleri, Sıbyan mektepleri bu gruba dâhildir. İkincisi ise resmi mekteplerdir. İptidai mektepler, rüştiye mektepleri, Elaziz Askeri Rüştiyesi, Sultaniye ve meslek mektepleri de bu gruba girer.

Dönemin özelliklerine uygun olarak her köy ve mahallede bir mahalle mektebi yer almış, bu mektepler hayırsever kişiler tarafından ve mahalle halkının yardımları ile yapılmıştır. Öğrenciler ilk eğitimlerini camii dersliklerinde ya da evlerinde almaktadır. Görevliler, okumayı öğretmek için çaba sarf etmekteydiler.⁶²

İlk olarak ele alınacak olan mahalle mekteplerinde, kadın hocalar eğitim vermektedir. Bir çeşit ilkokul olarak düşünülebilecek olan bu mekteplerde, 6 ve 10 yaş arası çocuklara hitap etmekteydi. Burada elifba ile eğitime başlanır ve hatim yapmayı tamamlayan erkek çocuklar erkek mahalle mekteplerinden eğitimine devam ederdi. Kız çocukları ise aynı mektepte kalırdı. Bazı öğrencilerde hafızlık da vardı. Erkek hocalar tarafından derslerin verildiği mekteplerde ise 8 ila 15 yaş arası çocuklar ile 17 – 20 yaş aralığındaki gençler eğitim görebilmekteydi. Genel olarak Kur'an eğitimi, din dersleri, Arapça ve Farsça için başlangıç dersleri bulunmakta idi.⁶³

Sıbyan mektepleri, öğretmenlere yevmiye usulüyle çalışan bu okullar, medreseler için öğrenci yetiştirmekteydi. Bu mekteplerde okumak pahalı değildi. Öğretmenler, her hafta Perşembe günü olmak üzere 10 para ücret alırdı. Bu da ayda bir kuruş ederdi. Bu ödemeye "perşembelik" adı verilmekte idi. Mektepler, genel itibariyle bir medresenin alt kat hücresi, bir evde bulunan eyvan ya da sofa gibi muhtelif yerler olabilmekte idi. Zeminler genellikle toprak olup, içeriye ışık girmezdi. Bu mekteplerde dersini öğrenemeyen veya ödevini yapmamış olan öğrencilere şiddet de

⁶² Erdal Açıkşes, "100 Yıl Önce Mamüratü'l Aziz (Harput – Elazığ'da) Eğitim ve Kültür", **Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu**, 1991, s. 403.

⁶³ Sunguroğlu, **age.**, c.2, s. 8-10.

gösterilmektedir. Tokat ya da değnekle vurmak gibi usuller yaygın olarak kullanılmaktaydı.⁶⁴

Harput medreseleri, oldukça geniş ve ferah yapılardır. Bu yapılarda, ders olarak Arapça temel bilgiler ve din bilgilerine yönelik eğitimlere devam edilmektedir.⁶⁵

Temel mektepler ve medrese dışında, resmi mektepler olarak gruplandırılan eğitim kurumları bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, 19. yüzyılda Harput'ta eğitim, misyonerlik faaliyetlerinin de etkisi altında kalarak şekillenmiştir. Bu dönemde başta Amerika olmak üzere birçok devlet tarafından Harput, önemli bir misyonerlik faaliyet bölgesi olarak görülmüş ve bu durum eğitim ile kendini göstermeye başlamıştır. Çalışmamızda, gerçekleştirilen tüm faaliyetlerden bahsedilecektir, ancak bu başlıkta, yalnızca eğitim açısından misyonerlik faaliyetleri ele alınacaktır.

Harput'ta, âlimlerin sayıca çokluğu ve yabancıların da bu bölgede kozmopolit bir yapıya sahip olmak istemeleri gibi nedenlerle Harput yabancıların bir hayli dikkatini çekmiştir. Bu dönemde Amerikan, Alman ve Fransız misyonerlik faaliyetleri başlamış, bu kapsamda birçok okul açılmıştır. Kurulan Amerikan Board ilkokulunda 1855 yılında kız ve erkek öğrencilerin karma bir şekilde eğitim görmeye başlamıştır. Bundan sonra 1859 yılında erkek öğrenciler için Ruhban Okulu, 1862 yılında ise kız öğrenciler için Hazırlama Okulu açılmıştır. 2000 ile 2500 öğrencilik kapasitesi ile Amerikan Board Koleji, misyonerler için çok önemli bir yere sahip olmuştur. 1866 yılında Malatya'da bir Protestan Okulu açılmış ve bu okula öğretmen olanlar, Harput'taki okullardan mezun olan öğrencilerden oluşmuştur. 1878 yılında misyonerler tarafından bir Ermeni Koleji açılmış ve bununla Hıristiyan Ermeni din adamlarının yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu okulun ismi, 1888 yılında Fırat Koleji olarak Osmanlı'nın isteği doğrultusunda değiştirilmiştir. Bu kolej, Türkiye'deki ikinci büyük kolej olmuş, 1000'den fazla öğrenciye ev sahipliği yapmıştır. 1921 yılına dek faaliyet gösteren Fırat Koleji, Harput şehir olarak önemini yitirince kolej de kapanmıştır.⁶⁶

Amerikan okullarına ek olarak Fransız misyonerler tarafından 1868 yılı itibarıyla Harput bölgesinde 100 öğrenci kapasiteli yeni okullar açılmıştır. Bunlardan üç tanesi Kapuçin Okulu ve iki adet de 50 öğrencisi olan Fransisken Hemşire Okulları'dır. Alman misyonerlerse, 1895 ve 1896 yılları arasında kız ve öğrencilerin ayrı olarak eğitim gördüğü yaklaşık 400 öğrenci mevcutlu bir okul, bir spor salonu, bir sanat atölyesi ve

⁶⁴ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 16- 17.

⁶⁵ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 56.

⁶⁶ Avcı, *age.*, s. 88.

bir müzik salonu kurmuşlardır. Bütün bu misyoner okullarında çok az Müslüman öğrenci eğitim alabilmiş, aldıkları eğitim ise istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Her ne kadar misyonerlik faaliyetlerinin bir yansıması olsa da açılan bütün bu okullar, Harput'un çehresinin ve kültür yapısının değişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu eğitim faaliyetleri, Harput'ta kültürel bir canlanma sağlamıştır.⁶⁷

1862 yılında kızların da ortaöğrenimi görebilmeleri önemli bir aşama olarak kabul edilmelidir. Kadınların öğretmen olarak ilk defa atanmaları 1873'te gerçekleşmiştir. Buna rağmen, medreselerde çok önemli iyileştirmeler yapılamamıştır. Tanzimat döneminde, medreseler yeni okullara dönüştürülmeye başlanmıştır. Bu dönemde, Tanzimat öncesinde kurulmuş olan Harbiye, Mühendishane ve Tıbbiye mektepleri daha da geliştirilmiştir. 1846 ve 1850 yılları arasında bu bölümlerdeki öğrencilerin birçoğu Avrupa'ya gönderilmiştir. Diğer taraftan daha başka dallarda birçok yeni eğitim veren merkezler kurulmuştur.⁶⁸

Bu dönemde, Encümen-i Daniş'ten sonra Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kurulmuş ve yönetimine Tahir Münif Efendi getirilmiştir. Onun gayretleriyle Mecmua-i Fünun çıkarılmıştır. Bu dergi, ilim, fen ve hikmet içeren yazıların yayımlandığı bir dergi olmuştur. Yabancı destek ve misyonerlik faaliyetleri ile Osmanlı topraklarında kurulmuş olan Amerikan, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman okulları ile 1863 yılında Amerikan usulünde eğitim veren Robert Koleji, eğitim alanında gelişmeye yardımcı olmuştur. Yılmaz Öztuna "Tanzimat eğitimi "Batı ilmi ve Doğu kültürünün birleşimi" şeklinde ifade etmektedir.⁶⁹

Eğitim ve kültürün olmazsa olmazlarından bir tanesi olarak değerlendirilen kütüphaneler, genel olarak bu dönemde her merkezde bulunmaktadır. Aynı zamanda bu bölgede mesleki eğitim de önemsenmiş, teknik okul olan Nâfiâ ve Fen Mektebi açılmış, bunun yanı sıra Dârülharîr (İpekböcekçiliği) mektebi de bir süre faaliyet göstermiştir.⁷⁰

Eğitim alanında en kapsamlı adım ve reform hareketi, Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin yayımlanmasıdır. Bu Nizamname 5 bölüm ve 198 madde olarak hazırlanmış ve eğitimin hemen hemen her konusunu içinde barındırmıştır.⁷¹ Nizamnâme ile ilköğretim ve ortaöğretime ek olarak yükseköğretim kabul edilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır. Nezaret tarafından hazırlanan 1869 yılı Nizamnâmesi, Osmanlı

⁶⁷ Avcı, **age.**, s. 89.

⁶⁸ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 235.

⁶⁹ Karabulut, **age.**, s. 55.

⁷⁰ Erdal Açıkse, **age.**, s. 406.

⁷¹ Aliye Omay, "İlk Kız Öğretmen Okulunun Kuruluşu", **Türk Yurdu**, C.8, S.53, 1987, s. 52.

Devleti'nin eğitim sisteminde ciddi düzenlemeler sağlamıştır. Meslek okulları bu dönemde ağırlık kazanmış, eleman yetiştirmeye odaklanmıştır. Yabancı okullar ve azınlık okulları ile de ilgili yenilikler getirmiş, söz konusu okulları devlet denetimi altına alınmıştır.⁷²

Bu okullar, erkek teknik öğretim, meslek, ticaret, kız teknik öğretim, orman ve ziraat okullarıdır. 1846 yılında Darü'l-Fünun açılmış ve Batılı anlamda ilk yükseköğretim okulu niteliği kazanmıştır. Bu kurum belli dönemlerde kapatılıp daha sonra yeniden açılmıştır. 1933 yılında yani Cumhuriyet döneminde kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulacaktır. Tanzimat dönemi ile birlikte, eğitimin önemi oldukça artmıştır. Hem okulların hem de öğrencilerin sayısında artış meydana gelmiştir. 1800'lü yıllarda tahminen % 1 oranında olan okur- yazar oranı, 19. Yüzyılın sonunda % 5 ila % 10 seviyesine çıkmıştır.⁷³

19. yüzyıla dek erkek çocukları, kız çocuklarına göre daha fazla ve daha yüksek okullarda okumuşlardır. Kız çocuklarının bu dönemdeki eğitimlerini okumuş kadınlar kendi evlerinde vermiş oldukları bilgilerle sınırlı kalıyordu. Bu evlerde daha çok Kur'an öğretimi ve ilmiyal bilgileri veriliyordu. Tanzimat dönemi ile birlikte, kız çocuklarının örgün okullarda okumaları için teklif sunulmuş ve 1869 yılında Darü'l Muallimat Okulu açılmıştır. Bu okul özellikle bayan öğretmen yetiştirmek adına kurulmuştur. İlk kız idadisi, 1880 yılı itibariyle faaliyet göstermeye başlamıştır. Takip eden sonraki yıllarda, kız öğrenciler de yüksekokul düzeyinde eğitim almaya başlamıştır. Yine de genelde kız çocuklarının eğitim düzeyleri, arzu seviyeye ulaşamamıştır.⁷⁴

2.1.2. Nüfus

19. yüzyılda başlayan ve toplumu derinden etkileyen yenileşme hareketleri sonucunda nüfus sayımı yapılması fikri ortaya atılmış ve 1843 yılında ordunun tekrar teşkilatlı bir yapıya kavuşturulması için erkek Müslümanlar ile cizye ödeyen Gayrimüslimlerin tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat arzu edilen sonucu ulaşılamamıştır.⁷⁵

⁷² Ilknur Polat Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara, 1990, s. 24-29.

⁷³ M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 87.

⁷⁴ Karabulut, **age.**, s. 58.

⁷⁵ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", **Genel Türk Tarihi**, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 582.

Belli yıllarda yapılan sayım defterleri arşivlerde kayıtlı olmasına rağmen 1849 yılı ve sonrasına ait olan sayım defterleri günümüzde mevcut değildir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vilayetlerde salnameler yayınlanmış, bunlarda dönemin nüfus miktarına yönelik bilgilere de yer verilmiştir. Aynı zamanda yabancı yazarlara ait eserlerde de bu dönemde Harput'un nüfusu ile ilgili birtakım bilgiler yer almaktadır.

1881 ve 1883 yılları arasında, 1298 (M.1881) tarihli Salnamede, Harput şehrinin toplam nüfusu 5967 olarak verilmiştir. Ancak bu sayı yalnızca erkek nüfus sayıdır. Aynı dönem için, İngiltere'de yayınlanan bir turistik kitapta, Harput nüfusu 1720 olarak belirtilmiştir. 1298 (M.1881) tarihli salnamede, Müslüman nüfus oranının % 65 ve 1830'lu yıllarda bu oranın çok büyük bir değişikliğe maruz kalmadığı görülmektedir.⁷⁶

1301 (M.1883) tarihli salnamede Harput şehrinde 4303 Müslüman ve 3850 Gayrimüslim erkek nüfus bulunduğu, hane sayısının ise 3297 olduğu ifade edilmektedir. Bu yılda Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı % 65'ten % 53'e düşmüştür. Bu düşüşün nedeni, Harput ve çevresinde kurulan misyoner okullarıdır. Bu okullar ve bağlı kuruluşlarındaki gerek çalışanlar gerekse öğrenci olarak okuyanlar gayr-i müslim nüfus oranının % 30'dan %40- 47'lere çıkmasına sebep olmuştur. Bu sebeple gayr-i müslim nüfusu suni olarak artırmıştır.⁷⁷

Vital Cuinet'in bu dönemlerdeki Harput nüfusu hakkında verdiği rakamlara göre ise Harput Sancağının nüfusu 20.000 olup bu nüfusun % 63'ü Müslüman geriye kalanı gayrimüslimdir.⁷⁸

1892 ve 1906 yılları arasındaki nüfus bilgileri, 1310 tarihli bir salname üzerinden anlaşılabilir. Bu belgede nüfus rakamları hem kadınları hem erkekleri kapsamaktadır. Buna göre toplam nüfus 30.639 olarak verilmiştir. Bu sayım sonucu daha öncekilere göre oldukça yüksek olduğu için, büyük olasılıkla civar köyler de bu sayıma eklenmiştir. Bu dönemde Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı % 70'lerdedir. Bunlara ek olarak, 1897 yılında resmi bir nüfus cetvelinde, Harput şehrinde toplam kadın ve erkek nüfusun 15.070 olduğu, bunların 8736'sının Müslüman olduğu ifade edilmiştir. Buna göre Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı % 58'dir. 20.

⁷⁶ Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, s. 172.

⁷⁷ Erdal Açıkses, **Tanzimat Sonrasında Harput'ta Amerikan Misyoner Faaliyetler**, Ankara 1999, s. 50.

⁷⁸ Vital Cuinet, **Turque D'asie**, Paris 1892, s. 352.

yüzyılın başlarında, Harput'ta görevli olan Yusuf Ziya Bey, bir risale kaleme aldığı risalesinde şehrin nüfusunun 15.785 olduğunu belirtmiştir.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından 20. yüzyıla kadar hızlı bir nüfus artışı görülmez. İlk yıllarında bugünkü Türkiye topraklarında 10 milyon civarındaki kişi sayısı, 16. yüzyıla gelindiğinde 20 milyona ulaşmaz. Bu rakam 20. yüzyılın başlarında da büyük değişim göstermez. Zamanla Kafkasya'dan ve Balkanlardan yapılan göçlerden sonra önemli sayıda nüfus artışı görülür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus artışı hızlı değildir. Nüfus 1923'te 12 milyon iken, 1940' ta 18 milyon olur. Türkiye'nin nüfusu ancak 1960'lardan itibaren önemli bir artış hızı yakalar. 1774 yılından itibaren, kaybedilen topraklarda yaşayanların ana topraklara göç etmesi, nüfus sayısının hızla artmasına sebep olur. Göç edenler arasında Ruslardan kaçan Hıristiyan Gürcüler, Yahudiler, Macarlar ve Polonyalılar da vardır. 1856-1876 yılları arasında bir milyonun üzerinde göçmen ülkeye girer. Ayrıca ülke içindeki köyden kente göç hareketi nüfus dağılımını etkiler. 1907 ve 1914 yıllarında iki nüfus sayımı daha yapılır. Toplam nüfus 1907'de yirmi milyon, 1914'te ise on sekiz milyon civarındadır. Nüfusun azalmasında salgın hastalıklar, savaşla ve toprak kayıpları önemli rol oynar.⁸⁰

2.1.3. Kültür

19. yüzyıl, ciddi anlamda bir yenileşme hareketinin hızla yapıldığı dönem olarak ifade edilebilir. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ilanı ve II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformların hayata daha kolay geçirilebilmesi için devlet adamları eğitime özel bir önem vermişlerdir. Geleneksel okullar ve eğitim kurumları da varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

19. yüzyılla birlikte ordu sistemi ve vergi sistemlerinde aksaklıklar / bozulmalar meydana gelmeye başlar. Bu durum köylüyü ve yerli halkı da ciddi anlamda etkilemiştir. Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte topraklarda gasp olayları yaşanmaya başlanır. "Nüfus artışı, topraksızlık, fütuhatin durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, Tımarlı Sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne olur."⁸¹

⁷⁹ Aksın, *age.*, s. 175-176.

⁸⁰ Mustafa Karabulut, " *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum*", *Mecmua*, S.2, 2016, s. 60.

⁸¹ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2004, s.11.

Tanzimat döneminin başlaması ile birlikte yeni eğitim kurumlarının da kurulduğu bilinmektedir. 1851 yılında Cevdet Efendi'nin başkanlığında Encümen-i Daniş kurulmuş, tarih, edebiyat ve dil alanlarında yeni eserlerin yazılması amaçlanmıştır. Zaman içinde kuruma tanınmış daha başka kişiler de alınmıştır. Bu kurum dil ve edebiyat alanlarında çok önemli eserlere imza atamamış olsa da, Cevdet Paşa'nın memur olmasını sağlamıştır.⁸²

Harput'ta 19. yüzyıl itibariyle, kültürel ve edebi faaliyetler, Tanzimat'ın ardından artış göstermiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu dönemle birlikte bölgede misyonerlik faaliyetlerinde artış görülmesidir. Bu sayede açılan okullarda Gayrimüslim halk da kültürel anlamda gelişmiştir. Bu da bir tür rekabet ortamı yaratmış, bu gelişmeler sonucunda Müslüman medrese ve mekteplerinde de kültürel faaliyetlere ağırlık verilmeye başlanmıştır. Harput'taki ve diğer vilayetlerdeki eğitim kurumlarında aydınlar yetişmiş, diğer okullardaki faaliyetler için de bu aydınlar önyak olmuşlardır. Bu dönemde Harput'ta daha çok eski tür edebiyatın gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde şehirde yaklaşık 30 adet şair yaşamış ve eserler bırakmıştır.

Bu dönemde Harput'ta serbest tarzda, aruzla ve hece ölçüsü ile yazan birçok şair yetişmiş, bunda da zengin halk kültürünün büyük bir etkisi olmuştur. Yalnızca edebi yazın alanında değil şarkılarda, türkülerde ve muğamlarda da bu zengin kültürün izlerini görmek mümkündür.⁸³

Görüldüğü gibi Harput'ta kültürün en önemli göstergelerinden bir tanesi, edebiyattır. Divan edebiyatı kaynağını; İslam tarihi, kelam, hadis, ayet, tefsir, tasavvuf, efsane, rivayet, peygamberlerin kıssaları, mitolojik hadiseler, Türk tarihi ve deyimler ile atasözlerinden almaktadır. Hayal ve rastgele benzetmeler Divan şiirinde kullanılmaz. Bu şiir türünün özü, mazmunlar, yani beyit içlerinde yer alan gizli anlamlardır. Bu dönemde yazılmış olan şiirler oldukça sağlam ve ölçüye tabidir. Kelimelerinde değişiklik yapılamaz, yapılırsa şiirin temeli sarsılır.

Harput'ta Divan şiiri 1563 yılında doğmuş olan Hasan Burhaneddin-i Cihangiri'ye dayanmaktadır. Şair, Elazığ Akçakiraz (Perçenç) köyünde doğmuş, 1592 yılında Bursa'ya gitmiştir. Kendisine bağlı birçok müridi olmuş, 1657 yılında

⁸² Mustafa Karabulut, **age.**, s. 49-65.

⁸³ Zülfü Güler, "*Harput'ta Edebiyat Ve Sözlü Folklor*", **Dünü ve Bugünüyle Harput (Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor)**, C.I, Elazığ, 1999, s. 1-3.

Cihangir'e yerleşmiş ve 1663 yılında vefat etmiştir.⁸⁴ Aruz kalıbına uygun olarak yazdığı şiiri şöyledir:

*“Kebab oldum yâr aşkına kavruldum
Harman oldum yâr uğruna savruldum
Ben ki bu cihânda senden ayrıldım
Daha cân gezdirmem, cân neme gerek”⁸⁵*

Harput'ta Divan şiiri gerçek anlamda gelişme göstermiştir fakat halk şiiri bakımından aynı şekilde bir gelişmeden söz edilemez. Tahir Abacı Harputlu şair Yusuf Şükrü bahsinede *“Harput'ta 19.yüzyıl içinde Divan şiirinin bütün biçimlerini başarıyla kullanmış ve özgün el yazması Divanlar ya da Şiir Mecmuaları bırakmış, Yusuf Şükri-i Harputî gibi şairler yetişmiştir. Buna karşılık, yöreden antolojilere geçecek ölçüde bir halk şairi çıkmamıştır. Ayrıca Harput, önemli kültür merkezlerinden biri olduğundan ve medrese kültürü güçlü bulunduğu şairleri, daha çok Divan edebiyatı etkilemiştir.”⁸⁶*

Bu dönemde Harput'ta yetişmiş olan önemli şahsiyetlerden bir tanesi de Rahmi'dir. Rahmi-i Harputî ya da Rahmi Hoca adıyla anılan şair, 1802 yılında Yurtbaşı Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Kayseri'de medrese eğitimi almış, tertipli bir divan şiiri kaleme almış ve 1884 yılında vefat etmiştir.⁸⁷

Harput'ta yazılmış olan şiirlerden bir örnek vermek yerinde olacaktır:

*“Ben şehîd-i bâdeyim dostlar demim yâd eyleyin
Türbemi meyhâne enkazıyla bünyâd eyleyin*

*Gasl olunmaz mâ ile gerçi şehîdân-ı vegâ
Yıkayın meyle beni bir mezhep icâd eyleyin*

*Türbeme kandil için bir köhne sâgar vakf edin
fiu'le-i nâr-ı arakla rûhumu şâd eyleyin*

⁸⁴ Reşat Öngören, *“Hasan Burhâneddin Cihangîrî”*, **DİA**, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.311.

⁸⁵ M. Naci Onur, **Harputlu Divan Şairleri**, Elazığ 2013, s.32.

⁸⁶ Tahir Abacı, **Harput Elazığ Türküleri**, İstanbul 2000, s.45.

⁸⁷ M. Naci Onur, *“Harput'ta Divân Şiiri Geleneği”*, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013, s. 202.

*Türbedâr olsun bana bir rind-i mey-hâr-ı garîb
Nezr-i serhoşân ile ol pîre imdâd eyleyin*

*Neyle, meyle, bir alay mahbûb ile her dem gelin
Bezmi-i Cem âyinini kabrimde mu'tâd eyleyin*

*Her gelen mestân u rindân ise gelsin türbeme
Gelmesin sofî vü zâhid tard u ib'âd eyleyin
Mest eder bûy-ı türâb-ı meşhedim bu âlemi
Bâde-nûşânı bu nev-neşveyle irşâd eyleyin*

*Yâdigâr olsun bu nazmum evliyâ-yı sâgara
Gitti Rif'at perr açıp, ardınca feryâd eyleyin.*"⁸⁸

Divan edebiyatında kullanılan nazım şekilleri genel olarak aynıdır, değişmez. Kaside, gazel, terci-i bend, rûbai, kıt'a, terkib-i bend, muhammes, müseddes, tuyuğ, mesnevi, şarkı gibi şekillerin hemen hepsine yer verildiği görülür. Divan şiirinde konu aşk, tabiat ve şaraptır. Aşk hep tek taraflıdır, âşık her daim sever ve acı çeker. Bu özellikle 19. yüzyıl Harput'unda da aynen kullanılmış olup, özellikle Hacı Hayri Bey'in eserlerinde yoğun olarak kullanılmıştır.

Bu alanda Hacı Hayri Bey'in şiirlerden bir tanesi aşağıya eklenmiştir:

*"Sînemde bir tutuşmuş yanmış ocağ olaydı
Zülfün karanlığında bezme çerâğ olaydı*

*Meyhâneler kapusu bahtım gibi kapansın
Rindâne bâde içmek sensiz yasağ olaydı*

*Deşt-i cünûn içinde gezmezdi böyle gönlüm
Giysûların kemendi boynumda bağ olaydı*

*Terk-i cünûn ederci Leylâ gamıyla Mecnûn
Bir gün yüzün göreydi âlemde sağ olaydı*

⁸⁸ Rif'at Dede'den Gazel, Bkz, Zülfü Güler, **age.**, s. 2.

*Gülşen-sarây-ı hüsnün bir âh ile yakardım
Kânûn-ı aşk içinde cüz'-i mesâğ olaydı*

*Efsâneeler yazardım sevdâ-yı aşka dâ'ir
Gamdan dilimde Hayrî hâl-i ferâğ olaydı.”*

1860 ve 1910 yılları arasında yaşamış olan şair, babasıyla birlikte henüz küçük bir çocukken Hacca gitmiş, Edirnekapı'ya defnedilmiştir. Hayat felsefesi şu beyitle özetlenebilir:

*“İstekle değil içtiğimiz bade velâkin
Hicr ateşini zehr ile söndürmek içindir.”*

Rahmi-i Harputî, Hacı Hayri, Hacı Raşid, Çeribaşı-zade Ali ve Asım Beyler, Müftü Faik Efendi, Muallim Sadi, Orhan Koloğlu, Hafız Osman Öge, Orhan Gökçe, Yusuf Şükrü, Hacı Necip Paşa, Sabri Çavuş, Fikret Memişoğlu, Abdullah Nazırlı gibi şairler sayesinde divan tarzı şiir, 21. yüzyıla kadar gelmiştir.⁸⁹

*“Ey dil ne durursun, demidir başla figâne
Çün andelibâne
Hâr oldu gülistân-ı visâl döndü hazâne
Kar yağdı çemâne*

*Kan ağlayın ey didelerim siz de bu derde
Her vakt-i seherde
fiimden geri yâd oldunuz ol şâh-ı hubâne
Ay girdi dumâne*

*Ey cân, gide cânân, sana lâyük mü tavattun
Ârâm-ı temekkün
Yık lâneyi, pervâz edegör sen de hemâne
Göç başka mekâne*

⁸⁹ M. Naci Onur, **age.**, s. 203.

*Ey çârh-ı sitemkâr, yetişir benden elin çek
 Kurbânın olam tek
 Fersüdeledim kalmadı fer cevri-ı cihâne
 Âlâm-ı zemâne
 Allah için ey peyk-i ecel sen de şitâb et
 Bir lutf-ı sevâb et
 Say hayrına, ver müjde-i rihlet dil ü cânê
 Davran rahimâne*

*Gamlanma gönül, gam geçer,
 Allah Kerîmdir Rahmân u Rahîmdir
 Sabrî hele sabret, döner elbette zemâne
 Kalmaz rakıbâne.”⁹⁰*

Bu alanda Kemaleddin Efendi'nin de teknik açıdan bazı şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirler genel itibariyle teknik bakımdan kusurlu olup, mana bakımından da zayıftır.

*“Resûl-i Kibriyâ'nın hulk-ı pâki 'ayn-ı Kur'ân'dır
 Hadîs-i Hazret-i Sıddîk'a bu matlûbe burhândır*

*Burâk u berkî geçdin 'âlem-i lâhûtı seyr etdin
 Ve “mâ zâğê'l-basar”dan kasd-ı Kur'ân kadrin i'lândır*

*Ne yapsın hizmetin ifâya tâb-âver değil
 Cibrîl Anınçün müntehâ-yı hadd kadar icrâya pûyândır*

*Özün hâzır gözün nâzır tecelliyât-ı Rahmân'a
 Sözün 'ilm-i ledün sırrını hâvî nass-ı Furkân'dır*

...

*Bu 'abd-i 'âsîyi mahrûm kılma yâ Habîballâh
 Gece gündüz cemâlin iştîyâkı üzre giryândır*

...

⁹⁰ Bu dizeler, Mustafa Sabri'nin Müstezat'ıdır.

*Benim tevbem dahi bir tevbeye muhtâcdır ammâ
Ümîdim sâye-i peygamberîde ‘afv ü gufrândır.’⁹¹*

Harput’un Türklerin eline geçmesini takiben, bölgeye Türk etkisi yansımaya başlamıştır. Bunda yapılmış olan yapıların da etkisi büyüktür. Bölgede artış gösteren Türk nüfusu için Camiler, medreseler, hastaneler, çeşmeler, türbeler ve saraylar yaptırılmış, şehirleşme arttıkça kültür oranında da artış meydana gelmiştir. Bölgede mutasavvıflar ve ilim adamlarının yanı sıra, sanatçılar da yetişmiştir. Bu sanatçılar eserleri ile Türk İslam Kültürü ve Harput yerel kültürünü harmanlamış ve ortaya muazzam eserler çıkarmışlardır.

Harput müziği de bu aşamada ortaya çıkmıştır. Eski Türk edebiyatında kendine geniş ve sağlam bir yer bulan gazel, kaside, şarkı gibi türler, Elazığ kültürü ile birleşmiş ve musiki haline getirilmiştir. Harput sanatçıları yazın havuz başlarında ve kışın kürsülerde hem çalmış hem söylemiş, bunu geleneksel bir biçimde sürdürmüşlerdir. Saz şairliği geleneği her ne kadar yaygınlaşmamış olsa da, şiir geleneği oldukça yaygın bir biçimde görülür. Saz şairliği yapan dört adet şair olduğu bilinmektedir. Bunlar Kalender Abdal, Teslim Abdal, Derviş Ali ve Yusuf Fiahin’dir. Harput müziğinde, eserlerde kullanılan temalar özellikle aşk ve sevda konularını içerir Bunun yanında ölüm, doğa olayları, askerlik ve düğün ve kına havalarının da Harput müziğinde yerini aldığı görülmektedir. Bu aynı zamanda Harput insanının kültürel olduğu kadar duygusal yönden de ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.⁹²

Elazığ, Harput yöresinde hoyrat, türkü, uzun hava, mani, oyun havası gibi türler bulunmaktadır. Harput türküleri, çeşitli olduğu kadar usul ve makamları ile de köklü zenginliğe sahiptir. Harput türkülerinde sıkça rastlanan 11 heceli tecnisler, âşık edebiyatının üç çok anlamlı cinas türlerindedir.⁹³

Harput yöresi halk oyunlarından “dello”, “Temir Ağa” ve “Tamzara” isim ve oynanış şekli ile halk oyunlarıdır. “Temir ağa” ayrıca Terekeme, Sivas, Kars yörelerinde de bilinen halk oyunudur. Harput yöresi kültürü bütün yönleriyle ele alındığında hikâyesi, türküsü, uzun havası, halk oyunları, gelenek, deyim ve yöre

⁹¹ Ahmet Karataş, “*Kemaleddin Harputî Efendinin Şiirleri*”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 50, Haziran 2016, s. 73.

⁹² Metin Karkın,- Ünal İmik, “*Harput Müzik Kültürü*”, **Sanat Dergisi**, S.17, 2010, s. 2-3.

⁹³ Abdulkadir İnaltık, “*Harput Türküleri ve Azerbaycan Muğamları*”, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013, s. 225-229.

ağızlarıyla kullanılmaktadır. Çünkü tarihi dönemler dikkate alındığında bölgenin hâkimiyeti Türklere geçtikten sonra yüzyıllar boyu bu bölgede harmanlanmış Türk-İslam kültürü, farklı coğrafyalardaki diğer akraba toplulukların kültürünün zenginleşmesine ve bağların güçlenmesinde temel olmuştur.⁹⁴

Görüldüğü gibi, kültürel öğeler Harput şehrinde farklı yüzyıllarda farklı biçimlerde kendini göstermiştir. Ancak genel itibariyle tüm kültürel öğelerin beslendiği kaynak aynıdır: Türk İslam Geleneği ve Elazığ yerli kültürü. Bu şehirde yaşamış olan ve kültürel gelişmelere katkı sağlayan tüm şahsiyetler, Harput kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır.

Harput'ta giyim kuşam da kültürün bir parçasıdır. Farklı dönemlerde farklı kıyafetler kullanılmış olsa da, Harput kültüründe yer edinmiş olan belli başlı parçaların olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kullanılmış olan temel giyim kuşam malzemeleri şöyle sıralanabilir:

Yelek: Hama çiteresi ve Hint çiteresi kumaşlarından yapılan yelek, önden kopça ile iliklenmektedir. Bu çamaşırın kolları uzun olduğu gibi kolsuzda olabilir. Yelek Harput kültüründe önemli bir yer teşkil eder, yörenin erkekleri hem yazın hem de kışın bu yeleği sırtlarından eksik etmezler. Bu yelekler biçim olarak genellikle aynıdır önü "V" şeklindedir, iliklenme biçimi ya kopça ile ya da düğme iledir. Renk olarak da çeşitli renklerin kullanıldığı görülür ama genellikle siyah, lacivert, koyu mavi gibi renklerin kullanıldığı görülür.⁹⁵

Köynek(Gömlük): Çifte has kumaşından yapılan bu çamaşırın kolları uzun, yakası yuvarlaktır. Önü yırtmaçlı olup, bir kopça ile iliklenmektedir. Boyu kalçaları örtecek uzunluktadır. Gömlük hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılan bir giysiydi genelde uzun kollu olarak dikilen gömlükler erkekler tarafından genellikle üzerine yelek giyilerek tercih edilirdi renk olarak da en çok beyaz renk kullanılmaktadır.

Miso (Kombinezon): Çifte has kumaşından yapılmaktaydı. Entari uzunluğunda, etekleri seyvanlı (Volanlı) ve sutaşı ile süslüydü. Yuvarlak ve oldukça açık olan yakanın önü işlemeli veya tentenelidir. Bu işlemler genellikle Harputlu kadınlar tarafından yapılmaktadır. Harput'ta kadınların çoğu bu el işi tenteneleri bilir ve yapardı hatta bazıları bunları satarak ev ekonomisine katkıda bile bulunurlardı.

⁹⁴ İnaltek, **age.**, s. 230-233.

⁹⁵ Memişoğlu, **age.**, s. 45.

Tuman: Çifte has kumaşından yapılan bu giysinin boyu ayak bileklerine kadardır. Bilek kısmı bilezikli ve yırtmaçlıdır. Yırtmaçlar birer kopça ile kapanır. Beli büzen uçkurun uçları işlemelidir. Bacak arası ağıldır. Tuman hem kadınlar hem de erkekler tarafından kullanılan bir iç giyim malzemesidir ve sıklıkla kullanılmaktadır. Kışın kalın yazın ince kumaşlarla dikilmiş, özellikle yaşlıların vazgeçilmez giyim malzemesi haline gelmiştir. Günümüzde bile hala kullanılmaktadır

Don: Çifte has kumaşından yapılan bu giysi tumanın kısasıdır. Bu çamaşırın uzunluğu diz kapağına kadardır.⁹⁶

2.1.4. Toplum Yapısı

19. yüzyılda, Harput'ta toplum yapısı karmaşık bir durumdadır denilebilir. Bu dönemde Müslümanlar ve Gayrimüslimler, farklı ama iç içe mahallelerde yaşamaktadırlar.

Harput'un aile yapısında klasik Osmanlı aile yapısı görülmektedir. Türk toplum yapısının bir örneği olarak Harput aile yapısı, toplumun temelini sağlam kurulmuş olmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. İslam hukukuna göre nikâh akdinin açık bir biçimde yapılması esastır. Nikâhla ilgili bilgiler Osmanlı Devleti genelinde Şer'iyye sicillerine işlenmiş durumdadır ki, buna Harput da dâhildir. Harput şehri, İslam'ın dört kadına kadar izin vermesine rağmen, tek eşliliğin yaygın olarak görüldüğü bir bölge olmuştur. Şehirde doğum oranı yüksektir, halkın ekonomik gücü ise orta seviyededir denilebilir.⁹⁷

Müslüman kesim, gayrimüslimlerle birlikte, genel olarak esnaf ve zanaat takımı olarak ele alınabilir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında her ne kadar esnaf ve zanaatkârlar sınıfı bir davama sahip ise de, bu durum zamanla bozulmaya yüz tutmuştur. İlk dönemlerde esnaf ve zanaatkârların, belli başlı bazı kurallara uyması zorunluydu. Belli kanunlar herkes için aktif durumdaydı ve her teşkilatta görevliler bulunmakta idi. Esnaf şeyhi, yiğitbaşı ve kethüda bu görevliler arasında sayılabilir. Görevlilerin seçimi esnaf tarafından yapılmaktaydı. 1836 ve 1845 yıllarına ait iki farklı sicilde verilen bilgilere göre Harput'ta yer alan esnaf grupları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

⁹⁶ Memişoğlu, **age.**, s. 45- 46.

⁹⁷ Avcı, **age.**, s. 91.

Tablo 5. Harput'ta Faaliyet Gösteren Bazı Esnaf Grupları⁹⁸

1- Attar	14-Katırcı
2- Bakkal, Alefdar	15-Canbaz
3-Kasap	16-Kebapçı
4- Debbâğ	17-Çilingir
5-Ekmekçi	18-Bedestancı
6-Köşger	19-Papuççu
7-Berber	20-Kalaycı
8-Sarraç	21-Neccar
9-Çubukçu	22-Demirci
10-Tarakçı	23-Nalbant
11-Hamamcı	24-Çakucu ve Nalçacı
12-Mutaflar	25-Semerci
13-Hancı	26-Dökmeci ve Tenekeci

Alım ve satım işleri, bu dönemde diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, belli yerlerde uygulanmaktadır. Bu bölgelere çarşı ya da han gibi isimler verilmiş olup, daha büyük boyutlara sahip olanlarına ise Sultan Çarşısı (Suk-i Sultan) adı verilmiştir. Çarşılara ek olarak, halk, pazarlardan da ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Esnaflara ait olan çarşılar, önemine ve dini bakımdan verdikleri hizmetlere göre sıralanmışlardır. En iyi olan caminin yanı sıra olmak üzere şehir kapısına doğru bir sıralama söz konusudur.

Harput'la ilgili kayıtlara göre şehirde altı çarşının olduğu anlaşılmaktadır. Bu çarşılar şunlardır: Attar Çarşısı, Çakucular Çarşısı, Bezaz Çarşısı, Meydan Çarşısı, İpekhan Çarşısı ve Mutaf Çarşısı. İsimlerinden anlaşıldığına göre, Harput'ta baharat ve güzel koku satan esnaf ile bez, çakı, ipek ve kıl dokumaların imalatı ve satışını yapan esnafların ayrı ayrı çarşıları vardı. Meydan çarşısı ise isminden anlaşıldığına göre Meydan Camii ve Meydan Çeşmesi'nin de yer aldığı Harput'un merkezinde bulunuyordu.⁹⁹

⁹⁸ Aksın, *age.*, s. 184.

⁹⁹ Yavuz Kısa, **H.1091-1092/M.1680-1681 (S.125-247) Tarihli Harput Şer'İyye Sicili (Transkripsiyon Ve Değerlendirme)**, (Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2015, s. 76.

Esnaf çarşılarında, aynı gruba ait esnafların bir arada çalışmakta olduğu görülecektir. Kasaplar çarşısı, kuyumcular sokağı gibi. Esnaf gruplarına ait isimler, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, vergi kayıtlarında da belirtilmektedir. Bazı esnaflar, mahalle aralarına da dağılmıştır. Osmanlı Devleti genelinde yapılan tüm meslekler, genel olarak Harput'ta da faaliyet göstermektedir.¹⁰⁰

19. yüzyılda Harput, 16. yüzyıl Türk şehirlerinin özelliklerinin tamamını taşımaktadır. Farklı medeniyetler için merkez konumunda bulunduğu için, şehirleşme ve yapı oldukça köklüdür. Tarım ürünleri ve bunlardan daha çok tarım dışındaki üretim faaliyetlerine sahip olması, Harput'u kasabadan şehir statüsüne taşımıştır. Şehrin çevresinde tarım faaliyetleri ve özellikle de bahçecilik ile bağcılık önemli bir yere sahiptir. Şehrin ekonomisinde tarım büyük öneme sahiptir ancak ticari faaliyetler ile sanayi tarımsal faaliyetlere göre çok daha ileri seviyededir.¹⁰¹

Sanayi faaliyetleri içerisinde en başta geleni dericiliktir. Şehirde boğazlanan hayvanların derileri debbağhane de (tabakhane) bir takım kimyasal işlemlere tabi tutulduktan sonra yapılacak eşyanın cinsine göre renk ve desen kazandırılarak işlenirdi. Derinin kullanıldığı alanlar o devir için oldukça yaygındı. Halkın giydiği çarık, çizme ve pabuç gibi mühim eşyalar ile hayvan koşumları, eğer ve semer gibi pek çok şey, hep deriden imal ediliyordu.

Harput'taki dokuma sanayinin varlığı biliniyorsa da kapasitesi ve mahiyeti hakkındaki bilgiler azdır. 1518 Kanunnamesine göre Harput'ta "Çeharkezi" denilen bir kuşak bezi dokunmaktadır. Ayrıca Harput çevresinde pamuk üretimi de ileri bir seviyede olduğundan iplik ve kumaş imal eden atölyelerinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca kumaş ve iplikleri renk ve desen kazandırmak için şehir merkezlerinde ve bazı köylerde boya hane bulunmaktadır. Mukataa usulü ile işletilen boyahaneler, devlet için önemli bir gelir kaynağıdır. Bunun yanında halkın aydınlanma ihtiyacının karşılanması için Şehirde bulunan Mumhanenin (Şemhâne) de ehemmiyeti büyüktür. Mum, o devirde cami, mescit ve evlerde çok kullanılan bir aydınlanma aracıydı.

Ticari faaliyetlerin de Harput şehri için zenginlik kaynağı olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan sanayi imalatının yanında, Harput'un Diyarbakır-Ergani ve Bingöl

¹⁰⁰ İbrahim Erdoğan, **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 157.

¹⁰¹ Avcı, **age.**, s. 88.

üzerinden gelen kervan yollarının üzerinde bulunması sebebiyle, gelip geçen kervanlardan sağlanan gelirinde önemi büyüktür. Kervanların çevre halkına sağladığı faydalar ve bölgeye kazandırdığı iktisadi canlılıkta çok mühimdir. Harput, çevrede üretilen malların ve dışarıdan gelen ticaret eşyasının pazarlanmasının yapıldığı önemli bir merkezdir. Öte yandan Çemişgezek, Palu, Ergani gibi çevre sancaklar halkının ihtiyaçlarını temin ettiği yer de Harput olmuştur. Bütün bunlarla beraber Harput öteden beri saraçlık ve dokumacılık (bilhassa ipekli kumaşlar) bakımından faal idi ve şehir, sulama sayesinde, çok verimli olan Uluova'nın çeşitli toprak mahsullerinden faydalanılıyordu, bölgenin en önemli sanayi kolu "dokumacılık" idi. Harput ve mezra özellikle, Çiçekli, Çeharkezi ve Çetari olarak adlandırılan ipekli kumaş yapımında uzmanlaşmıştı. Dokunan ipekli kumaşlar bölge halkının ihtiyaçlarını karşıladıktan başka, komşu vilayetlere ve İstanbul'a gönderilmekteydi.¹⁰²

Harput'ta yaygın olarak çitçilik, bezircilik, oymacılık, kumaş basmacılığı, semercilik ve marangozluk ile uğraşılmaktaydı. 16. yüzyılda Harput sancağındaki bugünkü anlamda olmasa bile endüstri tesislerinin varlığı bilinmektedir. Bu tesisler; boyahane, tabakhane, kırıhane, bezir hane, mumhane ve değirmenlerdir.¹⁰³

Harput'taki önemli bir diğer konuda vakıflardır. Harput'ta da vakıflar, gerek dini, gerek ekonomik, gerek sosyal ve gerekse kültürel hayat üzerinde derin tesirler meydana getirmiştir. Belgeler Harput'taki hamam çeşme ve suyollarının da vakıflar tarafından idare edildiğini, bunlar için de geniş vakıfların kurulduğunu göstermektedir.¹⁰⁴

Harput'un sosyal ve dini durumu şehrin eğitim, öğretim, sosyal ve ekonomik durumu ile daha iyi anlaşılacaktır. Gayrimüslimler eğitim konusunda devletin sağladığı imkânlarla daha olan sanat alanlarında söz sahibi olmuşlardır. Örneğin, bakırcılık, dişçilik, demircilik, kalaycılık gibi. Kendi kültürlerini özgür bir halde yaşatmışlardır.¹⁰⁵

Harput'taki Müslümanlar gibi gayrimüslim evlerinde de haremlik, selamlık, eyvan, mutfak, odunluk, kiler, kenef, avlu, sofa gibi kısımların bulunduğu anlaşılacaktır. Çünkü dönemdeki Müslüman evleri de genel itibarıyla benzer yapılardan oluşmaktadır. Gayrimüslimler, İslam hukuku kurallarına uygun hareket etmekteydiler. Gayrimüslim erkekler Müslüman kadınlarla evlenemezdi ancak

¹⁰² Avcı, *age.*, s. 89.

¹⁰³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566)*, Ankara, 1989, s.145-224.

¹⁰⁴ Avcı, *age.*, s. 90.

¹⁰⁵ Güler, *age.*, s. 164.

Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla evlenmesinde bir engel yoktur. Gayrimüslim ailelerde de Osmanlı'da olduğu gibi ailede erkeğin ağırlığı daha fazla hissedilmektedir.¹⁰⁶

Farklı sanat dallarında yetişen gayrimüslimler 18. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı ticaretinde önemli roller üstlendikleri bilinmektedir. Askerlik nedeniyle Müslüman Anadolu halkı devlette görev yaparken, gayrimüslimler ticari hayatın bütün dallarında söz sahibi olmuşlar ve askerlikten muaf olmaları sayesinde zenginleşme için fazla vakit bulmuşlardır.

Karşılıklı ilişkilerde gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki en önemli dayanışmanın, birbirlerine kefil olma veya şahitlik yapma şeklinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ve Müslümanlar elbette ki her zaman iyi ilişkiler içinde olmamışlardır. Ancak ortaya çıkan anlaşmazlıklar genel olarak etnik yapı ya da dini faktörler nedeniyle olmadığı, daha çok günlük hayatta vuku bulan olaylardan kaynaklanmıştır. Örneğin 218 numaralı Harput şer'iyeye sicilindeki "Harput Kazası nalbantları, müteveffa Reşit Paşanın vefatından önce Mirahorunun kendilerinden 3900 kuruşluk nal aldığı, ancak parasını tahsil edemediklerini, mahkemede anlattıktan sonra haklı görülerek bu paranın Reşit Paşanın muhallefatından karşılanarak kendilerine verilmesi gerektiğine dair Harput naibinin ilamı", kayıt anlaşmazlıkların günlük hayattaki olaylardan kaynaklandığını göstermiştir.¹⁰⁷ Alım güçleri Müslümanlara göre daha fazla olan gayrimüslimler, darlık çeken ve elinde bir miktar mülkü bulunan Müslümanların zaman zaman borç almak için başvurdukları kişiler olmuşlardır. Gayrimüslimler kendi aralarında ya da Müslümanlar ile her türlü borç ilişkisine girebilmekteydiler.¹⁰⁸

Bu dönemde, genel olarak iki taraf arasında ciddi anlaşmazlıklar söz konusu olmamış, daha çok şahsi meseleler gündeme gelmiştir. Buna ek olarak mahkemelerde de gayrimüslim ve Müslüman nüfusun zaman zaman karşı karşıya geldikleri, kayıtlarla açığa çıkmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ İbrahim Erdoğan, **Harput'ta Gayrimüslimler**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s. 50, 51.

¹⁰⁷ Ahmet Aksın, "218 Numaralı Harput Şer'iye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.9, S.1, Elazığ, 1999, s.1-17.

¹⁰⁸ İbrahim Erdoğan, **Harputta Gayrimüslimler**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s.58- 61.

¹⁰⁹ Ahmet Aksın, "218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.9 S.1, Elazığ, 1999, s.1-17.

Harput'ta toplumsal yapı denildiğinde, akla gelen detaylardan bir tanesi de mahkemeler ve mahkemede görevli olan kadılardır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin genel yapısının bir yansıması olarak, kadı, toplumda huzuru sağlayan, adaletin devamını sağlayan bir kişi konumundadır.

Osmanlı tarihinde olduğu gibi, Harput kadısının şehirde oturduğu ve kaza bölgesi içinde kalan bütün köylerin davalarını meclis-i şer-i veya Mahfil-i Kaza denilen ve aynı zamanda kendisinin de ikamet ettiği bir mekândan yürütmüştür. Osmanlı'nın bazı kentlerinde resmi bir mahkeme binasının bulunmaması dolayısıyla kadı, muhtemelen büyük bir ev ya da konak satın alarak veya kiralayarak evin bir bölümünü kendi ev halkı ile yaşadığı özel bir mekân, diğer bir bölümünü de davaların görüldüğü mahkeme olarak kullanmaktaydı.

Osmanlıda mahkemelerin gündemi çok yoğun olmamıştır. Dolayısıyla adlî-idarî görevlerin yerine getirilmesi için mevcut görevlilerle, daha büyük ve kadının kendi evinin dışında bir mekâna ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Akdağ, "Mahkeme dairesinin kadının oturduğu evi ile yan yana ve bazen büyükçe bir caminin içinde bulunduğunu..."¹¹⁰ Söylese de bunu teyit edecek belgelere sahip değiliz. Mahkeme olarak kullanmaya elverişli bir konağın ya da başka bir mekânın olmaması durumunda böyle bir yol tercih edilmiş olabilir. Kadının duruşmasının herkese açık olması prensibi gereği muhtemelen başlangıçta cami, bu amaçla mahkeme yeri olarak seçilmiş olabilir. Osmanlı mahkemelerinde de duruşmaların açık yapıldığını, *sicil-i mahfûz* denilen zabıt defterlerindeki her kaydın altında o dava ile ilgili bazı kişilerin isimlerinin yer almasından (şühûd'ül hâl) anlamaktayız. Kaldı ki, kadının yardımcıları arasında yer alan pek çok görevlinin direkt olarak kadının yanında bulunmadıklarını ve faaliyetlerini doğrudan kadıya bağlı olarak yerine getirmediklerini biliyoruz. Dolayısıyla bürokratik işlemleri yürütecek merkez kadronun kadı, nâib ve belli sayıdaki kâtipler ile muhızırlardan müteşekkil olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Ayrıca ileride görüleceği üzere bu dönemde mahkemenin avarız türü vergilerin şehir ve köy hanelerine taksimini gözden geçirmek üzere, şehir ileri gelenlerince sıklıkla toplanılan bir meclis haline gelmesi, değişimin bir başka boyutunu göstermektedir.¹¹¹

¹¹⁰ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*. C. 13, S. 1-2, Ankara, 1955, s.49.

¹¹¹ İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 132- 133.

Sicillerde geçen ifadeler, davaların Harput şehrinde görüldüğü konusunda bizi doğrulamaktadır. Örneğin davacının şehir halkından olması Şu İfadelerle anlaşılmaktadır. “*Nefs-i şehir halkından*”, “*kasabâ-i Harput'ta vâki'...mahallesinden*”, “*medîne-i Harput sâkinlerinden*”, “*medîne-i Harput mahallâtından*” denilmekte; şehir dışından olursa “*Harput kazâsına tâbi... nâm karye sâkinlerinden*”, “*Harput muzâfatından ...nâm karye sakinlerinden*”, “*Medîne-i mezbûre mülhakâtından*” ifadeleriyle durum formüle edilmektedir. Yine Harput Sancağı'na gönderilen bütün emir ve hükümlerde doğrudan Harput kadısına hitap edilmesi, sancağın tek kaza bölgesinden ibaret olduğu hakkındaki tereddütlerin ortadan kaldırılması yönünde önemli bir ipucudur. Çünkü incelediğimiz dönemde kazaya bağlı nahiyelerin olmasına rağmen, buraların başında her hangi bir naibin varlığına veya söz konusu nahiyelerde ikamet ettiğine dair bir bilgi ve belge bulunmaktadır.¹¹²

Harput mahkemesi en yoğun olarak bahar ve yaz aylarında çalışmaktadır. Bağlı köylerin davalarının da şehirde görüldüğü dikkate alınır, bunun mevsim şartlarından kaynaklandığı açıktır. Çünkü ağır kış şartlarının hüküm sürdüğü Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve zeminden oldukça yüksekte kurulmuş şehre kış şartlarında ulaşmanın zorluğu dikkate alınması düşünülmüştür.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus, mahkemeye yansıyan davaların ne kadar bir sürede çözüme kavuşturulduğudur. Bu konuda incelediğimiz döneme ait defterlerde klasik uygulamaların aynen sürdürüldüğünü, örneğin zabıtların belli bir kalıpta formüle edildiğini ve yine kadının hükmünü içeren zabıtların neredeyse bulunmadığını görmekteyiz. Bu şekildeki bir uygulama tarzı, davaların ne kadar sürede karara bağlandıklarını anlamamız için yeterli değildir. Ancak kadının o anda özellikle davalarında hüküm vermemesi, davanın niteliğiyle de ilgilidir. Örneğin toprak, hırsızlık, ölüm, sınır ihlali, miras, kız kaçırma gibi konularda yaşanan anlaşmazlıklarda genellikle mahkemeden keşif talebinde bulunulduğu hatırlanacak olursa, bu tür davaların çok zaman alacağı kendiliğinden anlaşılır. Bunların dışında sicillere yansıdığına göre miras, vergi ve borç konularında bazen müftüden fetva alınması da zaman alıyor olsa gerektir. Ancak bu konudaki belgelerin sayısı çok azdır. Yine tarafların mahkemeye intikali, şikâyetlerin dinlenmesi, davacının iddialarını ispat etmesinin istenmesi, şahitlerin görüşüne başvurulması, karşı tarafın savunmasının

¹¹² İbrahim Erdoğan, *age.*, s. 146.

alınmasının v.s. ardından sicile geçirilmesi, doğal olarak belli bir zaman aralığında gerçekleşmekteydi. Ama bu zamanın sayısal olarak ifadesi mümkün değildir.¹¹³

Aile kategorisindeki davaların çokluğu dikkat çekicidir. Bunların içerisinde miras konuları başta gelmektedir. Mirasla ilgili yaşanan davalar genellikle iki şekilde cereyan etmektedir. Bunlar, miras paylaşımında hakkını alamadığı iddiası ve miras hissesinden kendi payına düşenin öteki varislerce engellenmesi veya tasarrufuna mani olunması şeklindedir. Ancak incelenen miras davalarının çoğunluğu, taraflardan birisinin sulh bedeli vererek aralarında anlaşmalarıyla sonuçlanmaktadır.

Borç davaları genellikle verilen nakit borcun zamanı geldiğinde geri ödenmemesi veya satılan bir malın karşılığı olan paranın taahhüt edilen günde ödenmemesinden kaynaklanmaktadır. Bazı borç alacağı ise taraflardan birisinin vefatı sonrasında varislerle gerçek alacaklılar arasında bir davaya dönüşmektedir. Böyle durumlarda alacaklılar borçlarını kefillerden talep etmektedirler.

Tasarruf hakkının engellenmesiyle ilgili davalar tabloda sayıca üçüncü sıradadır. Bu kategoride yer alan davalar gerek miras yoluyla kendilerine intikal eden, gerek satın alınarak mülk edinilmiş çeşitli emtia ve gerekse de yıllardır kendileri tarafından tasarruf edildiği halde o tarih itibarıyla kullanım hakkının yahut mülkiyet hakkının bir başkası tarafından engellenmesi şeklinde cereyan etmektedir.

Mülkiyet ve tasarrufa mani olma ile ilgili davaların büyük çoğunluğu değirmen, tarla, bağ, bahçe, dükkân, çiftlik, ev gibi taşınmaz malların kullanım hakkıyla ilgilidir. Bunların çoğunluğu ise miras paylaşımı sonucu ortaya çıkan anlaşmazlıklardan kaynaklanmaktadır.¹¹⁴

2.1.5. Mimari Yapı

Harput'taki Müslüman evleri ve Gayrimüslim evleri, geleneksel ve yöresel özellikler göstermektedir. Harput, yerleşim alanı sınırlı ve eğimli bu topraklarda dar sokakları olan ve kat, kat sıraya dizilen evleriyle büyüleyici bir yerleşim alanıdır. Harput evlerini coğrafya şekillendirmiştir. Evler genellikle kerpiçten, pencere ve kapı kenarları yontma kireç taşından yapılmıştır. Tamamen Taş örgülü duvarları olan evlerde vardır. Bu taş duvar örgülü evler genellikle dere taşlarından yapılmıştır. Evlerin taşıyıcı

¹¹³ İbrahim Erdoğan, *age.*, s. 152.

¹¹⁴ İbrahim Erdoğan, "Harput Mahkemesinde Görülen Niza Davaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1661-1693)", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 33, (Güz 2007), s. 166-168.

görevi gören merkez duvarlarında mukavemeti sağlamak ve estetik bir görünüm sağlamak amacıyla yine yontma taş kullanılmıştır.

Harput evlerinde temeller, arazinin eğimine göre oluşmuştur. Kayaları kazmak mümkün olmadığından temeller, arazinin eğimine göre kot kazanmak amacıyla örülmüş ve bu kısımlarda oluşan odalar kiler veya ahır olarak kullanılmıştır. Temellerde kireç, alçı ağırlıklı harç kullanılmıştır. Temellerde, büyük taşlar kullanılmış böylece binanın su basmanı oluşturulmuştur. Bina duvarlarında ise dere taşları kullanılmıştır. Harput'ta ahşabın ve taş işçiliğinin yanı sıra nakliyenin zor olması da evlerin şekillenmesinde büyük bir etkidir. Harput evlerinde büyük açıklıklarda kemer sistemi uygulanmıştır. Temellerdeki taş kemer; kiler, ahır ve depo oluşturacak alanı sağlamıştır.

Evlerin yaşamsal bölümlerinde ise ahşaptan kemerler yapılmıştır. Ayrıca ahşap kemerlerin yapılmasıyla da taşın ağırlığından kurtularak üst katlarda daha hafif bir uygulanma yapılmıştır. Harput evlerinde bu tekniğe evin üst katlarında ve ara duvarlarına rastlanmaktadır. İç duvar uygulamalarında kalınlığı 15-20 cm bulan kalınlıklarda iskeleti tamamen ahşap olan ve üzeri sıva yapılarak duvar görünümü verilen bir teknikte yapılan ve taşıyıcı özelliği sınırlı olan duvar uygulamalarına rastlanmaktadır. Bu teknik yine yaşamsal bölümlerde temele gelecek yükü azaltmak, yerden kazanmak ve en önemlisi de bina içerisinde tasarımda ise özgürlüğün artmasına neden olmuştur.¹¹⁵

Harput evlerinde zeminde ve tavadaki ahşap kullanımı ve aralarda ısı yalıtımı sağlamak amacıyla dal, yaprak, sap malzemeler kullanılmıştır. Harput evleri sadedir. Fakat evlerde selamlık odalar genelde her ev sahibinin imkânları dâhilinde özenle yapılmıştır. Evlerde tavan, taban ilişkisine özen gösterilerek kat yüksekliği arttırılarak tavanda çeşitli işlemler, bezemeler yapılmıştır. Harput evlerinde geleneksel Türk mimarisinden esintiler olmasına karşın evin biçimlenmesinde coğrafyanın imkânları dâhilinde kendine has tasarımlar yapılabilmiş ve buna göre çözümler üretilebilmiştir.

Ev pencereleri boyut olarak oldukça küçüktür. Bu sayede uzun kış gecelerinde evde ısının korunması sağlanmıştır. Kışlık odalar da, pencereler daha küçüktür. Evlerin dışı açık olan odaları misafirlerinde ağırlandığı selamlık odalardır. Bu odalar, sokak ev arasındaki bağında kurulduğu odalardır. Bu nedenle binanın sokağa manzaraya hakim yerine yapılan bu odalar çıkmalıdır. Çıkmalarda, Harput evinin dışarı ile ilişkisini

¹¹⁵ Olcay Çetiner Özdemir- Türkan Uzun- Yakup Spor, "Kültürel Mirasımızda Yer Alan Harput Evlerinin Mimari Özellikleri İle İncelenmesi Ve Günümüzde Kullanımına Bir Öneri", **Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi**, Elazığ, 17-19 Kasım 2014 s. 5.

arttırmak istercesine hem pencere sayısı hem de pencere ölçüsü daha büyüktür. Dışa dönük bu pencerelerde ise evin kutsallığına ve mahremiyetini korumak amacıyla genelde pencerelere panjur ya da kafes yapılmıştır. Evin ısınmasında ise ocak, kürsü, mangal gibi yöntemler kullanılmıştır. Bazı evlerde ise ısınma için tandır kullanılmıştır.¹¹⁶

2.2. Dini Yapı

2.2.1. Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Dini Özellikleri

Şehir halkını Müslim ve Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaayı eğitim ve dini alanda serbest bırakmış, her cemaate kendi liderlerini seçme hakkı tanımıştır. Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşayan her cemaat ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içerisinde yapabilmekteydiler. Gayrimüslimlerin ibadetlerine kesinlikle kimse müdahale edemezdi. Buna en güzel örnek Harput'a ait bir sicil kaydında mevcuttur. Bu kayıta, Ermenilerin ayinlerine dindaşların davet etmek için kiliselerinde tahta çalmalarının eskiden beri adet olduğu belirtiliyor. Ancak buna halktan bazılarının müdahale etmeleri üzerine Ermeniler bu kişileri dini liderleri vasıtasıyla İstanbul'a yani merkezi yönetime şikâyet ediyorlar. Bu konu hakkında bir süre sonra yazılan bir fermanla bu durumun önlenerek Ermenilerin dini ibadetlerinde rahatsız edilmemeleri isteniyor.¹¹⁷

Gayrimüslimlerin kendi aralarında ya da Müslümanlarla olan ilişkileri esnasında zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıkları Osmanlı şer'i mahkemelerine ve kadı önüne götürme hakları vardı. Osmanlıda gayrimüslimler genellikle şehrin kenar semtlerinde Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinde gruplar halinde yaşadıkları halde, Harput'taki gayrimüslim mahalleleri Müslüman olanları ile adeta çevrili durumdadır.¹¹⁸

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren gayrimüslimlerin ibadet ve ayin hürriyetlerine büyük bir önem vermiştir. Bütün Gayrimüslim unsurlar, kendi mezheplerine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik ve hoşgörü içinde yapabiliyorlardı. Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı vardı. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ilgili cemaatlerin yönetim teşkilatlarına

¹¹⁶ Olcay Çetiner Özdemir- Türkan Uzun- Yakup Spor, *age.*, s. 6.

¹¹⁷ Avcı, *age.*, s. 91.

¹¹⁸ İbrahim Erdoğan, *Harput'ta Gayrimüslimler*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994, s. 49.

birakılmıştır. Gayrimüslim toplulukların kendilerine mahsus kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardır. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf arazilere kimse karışamazdı. Dini liderlere verilen bütün tayin beratlarında bu konu özellikle belirtilmiştir. Dinlerini değiştirmeleri konusunda hiç bir baskıya maruz kalmayan Gayrimüslimlerin bu ibadet yerlerine yapılan saldırılar devlet tarafından daima engellenmiş, suçluları cezalandırılmıştır. Bu işlem yapılırken de suçlular Müslim, Gayrimüslim diye ayrılmamıştır. Yani kilise ve havralar sürekli olarak devletin güvencesi altında bulunmuştur.

Gayrimüslimlerin din hürriyeti bakımından önem taşıyan bir diğer husus da, Osmanlı Devleti'nin "Yılbaşı Yortusu" ve benzeri dini bayram ve törenler için bu cemaatlere çeşitli yardımlar yapmasıdır. Söz gelimi, Padişah 1893 yılında "Yılbaşı Yortusu" dolayısıyla Rum ve Ermenilere para vermiş, her iki patrikhane de Padişah'a teşekkür mektupları göndermişler ve bu mektuplar Sadrazam Cevat Paşa tarafından Mabey Baskitabeti'ne 4 Ocak 1893'de arz edilmiştir. Esasında, 19.2.1318 (1902) tarihli bir iradeden bunun her Paskalya'da, Paskalya'nın girişinden önce verildiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslim cemaatler, çeşitli sebeplerle kendi aralarında zaman zaman iane, yani yardım topluyorlardı. Bu tür yardımların toplanması patrikhaneler kontrolünde yapılmakla birlikte, devletin iznine bağlıydı. 1904 yılında Rum Patrikhanesi hükümete haber vermeden iane toplama girişiminde bulunduğu için, bu konuda bir tahkikat yapılması emredilmiştir.¹¹⁹

Gayrimüslimler arasında Ermeniler çoğunlukta olup, bu bölgede kullandıkları dört ayrı kilise bulunmaktadır: Surp Agop Kilisesi, Surp Karabet Kilisesi, İğdeli Kilisesi ve Sinabut Kilisesi. Ermenileri Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde de olduğu gibi, Harput ve çevresinde 19. Yüzyıla kadar huzur içinde yaşamışlar, Türkler ile birkaç ufak istisnai durum dışında çatışmamışlardır. Aynı zamanda bu bölgede yaşamakta olan Ermeniler, 19. Yüzyılın sonuna kadar ticaretle de söz sahibi olmuşlardır. Buna ilişkin Hacı Hayrullah Tatar "*Ermeni tedhiş olayı başlamadan önce aramızda büyük çaplı bir anlaşmazlık yoktu. Bize karşı her zaman saygılı ve dürüst oldular. Ancak bazı imtiyazlara sahip oldukları için çok fazla para hırsı taşımaktaydılar. Ermeniler Müslümanlardan daha verimli toprakları kullanıyor ve sürekli olarak işlerinin başında bulunuyorlardı. Müslüman ve Türk unsurun ise böyle bir şansı yoktu. Ermeniler,*

¹¹⁹ Ali Güler, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)*, OTAM, 5 Mayıs 2015, s. 158-159.

müstakil okullarına gidip kiliselerde ibadetlerini rahatça yapıyorlardı. Ermenilerin çok çalışmalarının sebebinin Amerikalı misyonerler olduğu söylenmekteydi.” Ermeniler hakkındaki kanaatini ifade etmiştir.¹²⁰

Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dini kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dini ve kültürel teşkilatlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.

2.2.2. Önemli Dini Kişilikler

Harput, birçok din âliminin belli dönemlerde yaşadığı, manevi yönden oldukça zengin bir geçmişe sahip bir bölgedir. Yalnızca Harput'tan onlarca din adamı ve tasavvuf ehli tarikat şeyhleri ve mensupları yaşamıştır. Bunlar arasında Harput için özel bir öneme sahip olan kişilerden bahsetmek ve bu kişilerin yaşamları hakkında bilgi edinmek de Harput'un dini yapısının anlaşılabilmesi bakımından bir hayli önem arz etmektedir. Örneğin Kövenkli Hacı Ömer Hüdai Baba, Hacı Muharrem Hilmi Efendi vd. gibi. Aynı soydan gelen hoca ve din adamları ile tamamen Harput'ta yaşamış din adamı sayısı 80'i bulmaktadır.¹²¹ Yöre halkı tarafından saygı ve sevgiye mazhar olmuşlardır. Günümüzde de onlara ait olan kabirleri ve türbeleri ziyaret etme geleneği çok canlı bir şekilde devam etmektedir.

2.2.2.1. Harputlu İshak Hoca

Harputlu İshak Hoca ya da diğer adıyla İshak Efendi, 1803 yılında dünyaya gelmiş olup, babası yine Harput ulemasından olan Abdullah Efendi'dir. İlk medrese eğitimini Harput'ta alan İshak hoca, tahsilini İstanbul'da Fatih Medresesi'nde tamamlamıştır. Darülmâarif Rüştiye Mektebi'nde muallim olarak memuriyet hayatına başlayan Hoca İshak, daha sonra sırası ile Meclis-i Maarif azası, Mekke mollası olmuş, 1883 yılında ise Evkaf Müfettişi olarak İstanbul'da ikamet etmiştir.¹²²

Dinin emir ve yasaklarını bilen, uygulayan bir kimse olarak ünlenen Hoca İshak, dini eğitimini önemli hocalardan almış ve bu uğurda çok fazla güçlük çekmiştir. Ona

¹²⁰ Orhan Kılıç, “*Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?*”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, 81- 96, s. 382.

¹²¹ Enver Demirpolat, *Türk- İslam Düşünce Tarihinde Harputlu Müellifler 1*, Ankara, 2013, s.36-253

¹²² Nevzat Ülger, “*Harput'ta Yetişen İlim Adamları (Yukarışehir'in Işık İnsanları)*”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama Ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ, 14-16 Mayıs 2015, s.381- 395.

göre bir millet yalnızca ulemanın varlığı ile korunabilir. Bu nedenle hocalara gerekli değerin verilmesi gerekir. Harputlu İshak Hoca'nın eserleri genel olarak özgündür. Olayları akli bakımdan ele almış, bazı durumlarda kelamcılar ve bazen de filozoflardan yana olmuştur.

Harputlu İshak Hoca şerh veya haşiye türü çalışmalar yapmamıştır. Eserlerini Türkçe olarak soru-cevap şeklinde kaleme almıştır.¹²³

2.2.2.2. Hacı Ali Rıza Efendi:

1810 yılında Harput'ta doğan Hacı Ali Rıza Efendi ya da diğer bilinen adıyla Beyzade Efendi, Hacı Bekir'in oğludur. Aslen Orta Asya kökenli olan Hacı Ali Rıza Efendi'nin dedeleri ilk olarak Özbekistan'a ve daha sonra Buhara'ya göçmüşler, son olarak Mısır'a gelerek burası işgal edilince de Halep, Musul, Şam gibi yerlere göç etmişlerdir. Babası Hacı Bekir Bey (Bakır Bey) Harput'ta yerleşmeye karar vermiştir.

Beyzade efendi yıllar boyunca Harput Meydan Camii'nde Hadis-i Erbain dersleri vermiş, Alaca Cami'de ise müritlerini irşad eylemiştir. İlmî faaliyetlerine ek olarak 1883 yılında evkaf komisyonunda da görev yapmıştır.¹²⁴ Büyük bir vatansever olan Beyzade Efendi oğlu Mehmet Nuri'yi ve çok az sayıdaki gönüllü kişiyi de yanına alarak Moskof harbine katılmıştır. Askerin at, silah ve bütün ihtiyaçlarını da kendi malından karşılayan Beyzade Efendi ve müridleri Erzurum müdafaasında büyük faydalar göstermişlerdir.¹²⁵

Hayatı boyunca hem manevî hem de zahiri ilimleri öğrenmeye gayret eden Beyzade Efendi, dünya malına hiç düşkün olmaması ile bilinmektedir. Harput'ta yıllar boyu hak yolunda vaazlar vererek halkın büyük çoğunluğuna yol göstermiştir.¹²⁶ 1904 yılında Harput'ta ölmüştür. Cenazesine Müslim, Gayrı Müslim binlerce kişi katılmıştır. Mezarı günümüzde hala yoğun bir şekilde ziyaret edilmektedir.

2.2.2.3. Büyük Hacı Ali Efendi:

1784 yılında Harput'ta doğan Büyük Hacı Ali Efendi, Zahriye Medresesi'nde eğitim görmüş ve Müftü Hacı Yunus Efendi'den icazet alıp Malatya'ya gitmiştir.

¹²³ Ülger, *age.*, s. 398-400.

¹²⁴ Sezai Fırat, "Harput'un Manevî Şahsiyetlerinden Beyzade Efendi", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu**, Elazığ, 14-16 Mayıs 2015, s. 292.

¹²⁵ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 113.

¹²⁶ Fırat, *age.*, s. 294.

Burada önemli bir müderris olan Süleyman Efendi'den ve daha sonra da Harputlu bir başka âlim olan Hacı Abdurrahman Efendi'den Furuğ ve Usul dersleri almış, Mesabih, Hadis ve Meşarık gibi derslerden de icazet almıştır. Buna ek olarak Şazili halifeliğini alarak Harput'a geri dönmüştür. Burada Ömeriye Medresesi'nde eğitim vermeye başlayan Hacı Ali Efendi, ilim sahasında kutup denebilecek bir seviyeye kadar yükselmiştir.¹²⁷

Merhum Hacı Ali Efendinin, çok sayıda öğrenci yetiştirdiği bilinmektedir. Büyük Hacı Ali Efendi'nin manevi şahsiyetinin anlaşılabilmesi için Müftü Kemal Efendi'nin "*Harput'ta zahirî ve batınî kutup denilebilen üç âlim yetişmiştir: Bunlardan biri Hacı Ali Efendi, ikincisi Dağistanlı Hacı Mehmet, üçüncüsü ise babam Hacı Abdülhamid Efendi'dir. Bunların kabına varacak başka kimse yoktur.*" onun hakkındaki bu sözleri en güzel şekilde açıklamaktadır.¹²⁸

1845 yılında Konya'ya devlet eliyle gönderilen Hacı Ali Efendi, 1850 yılında İstanbul'a gelerek Ermeni Kilisesi'nin yıkılmasını sağlamıştır. 1874 yılında Harput'ta vefat eden Hacı Ali Efendi, ölümünden önce "*Bana kabir açılırken içinden yuvarlak bir taş çıkacak. Bu taşı mezar taşı yerine başucuma koyunuz.*" söylediği rivayet edilir. Gerçekten de böyle bir taş bulunmuş ve mezarının başına konmuştur.¹²⁹

2.2.2.4. Dağistanlı Hacı Hafız Mehmet Efendi

Dağistanlı olarak tanınan Hacı Hafız Mehmet Efendi, Harput'un ileri gelenleri arasında yer almaktadır. Dedeleri Dağistan'ın dağlık kesimlerinden göç ettiği için kendisine bu isim verilmiştir. Dağistanlı hoca, ilim derslerini Kayserili Sadık Efendi'den almış, ardından da Mısır ulemasından ders almıştır. İcazetini ise Halep'te Hattatzade isimli âlimden alan Dağistanlı Hoca, Harput'a döndüğünde Sara Hatun Medresesi'nde müderrislik görevine verilmiştir. Dağistanlı Hoca pek çok öğrenci yetiştirmiş ve bazılarına da icazet vermiştir. 90 yıl yaşam sürdükten sonra 1865 yılında Harput'ta hayata gözlerini yummuştur.¹³⁰

¹²⁷ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 108.

¹²⁸ Sezai Fırat, *age.*, s. 291.

¹²⁹ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 110

¹³⁰ Sezai Fırat, *age.*, s. 291.

2.2.2.5. Harputlu Abdurrahman Efendi:

Harputlu Abdurrahman Efendi ya da Abdurrahman Harputî, 1756 yılında Elazığ'a bağlı Sivrice ilçesi Cüge Köyü'nde dünyaya gelmiştir. İlk tahsil yeri Harput olmuş, daha sonra medrese eğitimi için önce Diyarbakır'a ve daha sonra da İstanbul'a gitmiştir. Nakşibendî tarikatının yolunu benimseyen Abdurrahman Efendi, Mehmet Sadık Erzincanî'den icazet almıştır.¹³¹

Harputlu Abdurrahman Efendi'nin birçok kerameti olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda hem yaratıcıya hem de onun dinine fazlasıyla bağlıdır. Evladı vefat ettiğinde naşı bizzat yıkamış ve baş sağlığına gelenlere ilahi kader değişmez şeklinde yanıt vermiştir. 1904 yılında Şam'da 86 yaşında iken vefat etmiştir.¹³²

Yukarıda zikredilen beş önemli kişinin yanı sıra daha birçok önemli din adamı ve âlim Harput'ta yaşamıştır. Bu bahsi geçenler en meşhur olanlar ve halkın sevdiği ve takdirini kazanmış kişilerdir.

2.2.3. Önemli Dini – Mimari Eserler

Harput, dini yapılar bakımından da oldukça önemli bir coğrafyadır. Yüzyıllardır burada yaşamış medeniyetlerin izlerinin yanı sıra, Harput'un her bir bölgesinde ayrı ayrı türbeler, camiiler ve mimari yapılar dikkat çekmekte, bölgede manevi bir hava her daim hüküm sürmektedir. Birçok dini – mimari yapı bulunuyorsa da, çalışmamızda bunların en önemlilerine yer verilecektir. Yapıların hakkında çok detaylı bilgiler bulunmuyor olsa da, genel hatlarıyla bilgi verilmesi yeterli olacaktır.

2.2.3.1. Harput Ulu Camii

Günümüzde Harput Kentsel Sit Alanı ve Harput Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi içinde kalan Ulu Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde koruma altındadır. Cami bugün alçak ve araziye uyumlu biçimde kademeli bir çevre duvarı üzerinde yer alan demir parmaklıklarla sınırlanmış geniş bir alanda bulunmaktadır.

Harput'ta eski Cami'i Kebir Mahallesi'nde bulunan caminin 1156- 1157 yılında Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Caminin içerisi; iç avlu, son cemaat yeri ve iç cami olmak üzere üç kısımdan meydana gelmiştir. Öndeki harim bölümü 12. yüzyılın ortalarında ilâve edilmiştir. Caminin,

¹³¹ Nevzat Ülger, **age.**, s. 385.

¹³² Sunguroğlu, **age.**, C.2, s. 133.

abanoz ağacından künde-kârî¹³³ tekniğiyle yapılan ve Kazvinli İsmâil oğlu Ebû Saîd'in eseri olan 1186 tarihinde yapılan minberi bugün Harput Kurşunlu Camii'nde bulunmaktadır.¹³⁴

Harput Ulu Cami'nin en ilginç yönlerinden birisi de minaresidir. Caminin kuzeybatısında yer alan ve kare bir kaide ile silindirik gövdeden oluşan minare doğruya doğru eğilmiştir. Minaresinin eğri durumda oluşu ve tuğlalarının süsleme ögesi olarak kullanılması bakımından ilgi çekicidir.¹³⁵ Minaresini eğikliğiyle bilinen cami gazeteyle "İtalya'nın Pisa kentindeki Mucizeler Meydanı'nda, 1173 yılında çan kulesi olarak yapılan Pisa Kulesi 3,99 derecelik eğimiyle tanınıyor. Turizm sektöründe önemli bir yere sahip olan Pisa Kulesi'nden 16 yıl önce yaptırılan Harput Mahallesi'ndeki Ulu Cami'nin minaresi de eğimiyle ilgi çekiyor. Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaaslan tarafından yaptırılan Ulu Cami'nin minaresinin eğiminin 6,8 derece olduğu belirlendi"¹³⁶ şeklin de haber olmuştur.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde "(Ulu Cami) hepsinden büyük ve güzel camidir eski olup duası kabul olunur yerdir. Sanatlı eski tarzda bir minaresi var" diye bahsettiği cami günümüzde de kullanılmaktadır.

2.2.3.2. Sarahatun Camii

Sara Hatun Cami 15. yüzyılda Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun tarafından ahşap bir mescit olarak yaptırmıştır. Cami Sultan III. Murad döneminde Hacı Mustafa isimli bir kişi tarafından 1585 yılında onarılmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde Harput Müftüsü Hacı Ahmet Efendi tarafından 1843 yılında yeni baştan yapılmış ve bugünkü halini almıştır.¹³⁷

¹³³ Künde-kârî, parçalar arasında herhangi bir bağlantı elemanının kullanılmadığı ve bütünü oluşturan parçaların birbirine geçecek şekilde tasarlandığı bir ağaç işleme sanatıdır. Bkz. Erdem Yücel, "Künde-kârî", *DİA*, C. 26, İstanbul, 1991, s. 554.

¹³⁴ Haval Şimşek, **Harput Ulu Cami**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s. 35.

¹³⁵ Ayrıca bir halk efsanesine göre; Halk arasında anlatılan efsaneye göre; Ulu Cami bahçesinde bir kadir gecesi iki arkadaşı oturuyorlarmış, birisi birden bire diğerine cami bahçesinin güneyinde ve mihrabın hemen önünde duran dut ağacının eğilip kalktığını, yani secde ettiğini söylemiş. Diğer de caminin minaresinin eğilip kalkarak secde ettiğini söyleyince minare ve ağacın sırları ortaya çıkmış. O günden beri ağaç ve minarenin secde eder durumda kaldığı söylenmekte, hatta minarenin birkaç kez onarım görmesine rağmen tekrar eski eğik haline geldiği rivayet edilmektedir. Bkz. Haval Şimşek, **Harput Ulu Cami**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s. 36.

¹³⁶ Bu konuda Bkz. Milliyet, 9 Eylül 2017, s.12.

¹³⁷ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 285- 302.

Caminin önündeki son cemaat yerinin ortasında kubbe, yanlarında da çapraz tonoz örtülüdür. Mihrap beyaz kesme taştandır. Minberi de aynı şekilde beyaz taştan yapılmıştır. Caminin içerisinde ve ana kubbede geometrik ve bitkisel bezemeler görülmektedir. Kesme taş kaide üzerine oturtulan minare iki renkli kesme taştan yapılmıştır. Sarahatun Cami günümüzde halen ibadethane olarak kullanılmaktadır.¹³⁸

2.2.3.3. Esediye Camii

Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen ve günümüze kadar ulaşmamış olan yapı, Artuklu döneminde inşa edilmiştir. Yapının diğer ismi Aslaniye'dir ve bu ismin portal üstünde bulunan aslanlardan geldiği ve bu imgenin de Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan'ı simgelediği söylenir.¹³⁹ Cami üç taraftan duvarları kapalı ve tavanı tonozlu¹⁴⁰ topraktan yapılmış bir yapı olarak dikkat çekmektedir. Günümüze orijinal olarak sadece kapısı ve iki mihrabı ulaşabilmiştir. Yapıda cami kısmının güneyde yer aldığı, onun önünde ise kullanıldığı dönemde medrese hücrelerinin bulunduğu tahmin edilen bir alan görülmektedir. Caminin sol tarafında ana dersane olarak nitelenebilecek bir başka mekâna ait kalıntılar, yapının cami ve medreseden oluşan bir külliye olarak tasarlanıp inşa edildiğini ortaya koymaktadır.¹⁴¹

2.2.3.4. Alacalı Camii

Takribi olarak 1203 – 1204 yıllarında Artukoğullarının son hükümdarlarından biri tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Alacalı Camii, hem minaresi hem de kapı ve mihrabının şekli ile Arap yapıları ile benzerlik göstermektedir. Harput'un Ağa Mahallesi'nde yer alan Alacalı Camii, büyük taş kemerli bir yapıdır. Kapıdan girildiğinde uzun ve dar bir avlu görülmektedir. Minaresi kapı üzerine inşa edilmiş olup, şerefeye kadar sıra ile daha yukarısı ise dama şeklinde siyah-beyaz taştan yapılmıştır. Cami, ismini bu siyah-beyaz taşlardan almıştır Camiinin aktif olarak kullanıldığı dönemde Cuma günleri tıklım tıklım dolduğu rivayet edilmektedir.¹⁴² Çok sağlam bir yapı olduğundan tahrip olmadan günümüze kadar ulaşmıştır.

¹³⁸ Sunguroğlu, *age.*, C.2, s. 301.

¹³⁹ Danik, *age.*, s. 44.

¹⁴⁰ Geleneksel mimaride sıkça kullanılan yarım silindir formundaki şekle denir. Grekçe'deki tholostan (kubbe, yuvarlak yapı) Ortaçağ Rumcası ile Türkçeye aktarılan tonoz, Osmanlı yapı teknolojisine ilişkin kayıtlarında bu şekliyle tanımlanmıştır. Çoğunlukla dikdörtgen planlı mekânları örten üst yapı unsurudur. Bkz., Selçuk Mülayim, "Tonoz", *DİA*, C. 41, İstanbul, 1991, s.239.

¹⁴¹ Sunguroğlu, *age.*, C.1, s. 278.

¹⁴² Sunguroğlu, *age.*, C.1, s. 272.

2.2.3.5. Zahiriyeye Camii ve Medresesi

Bu cami ve medrese ile ilgili bir belge bulunmamakla birlikte, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bahsi geçmektedir. Zahirî Baba Türbesinin olduğu yerde bulunduğu tahmin edilmektedir. Artuklu dönemine tarihlendirilir.¹⁴³

2.2.3.6. Kale Camii

Harput Süt Kalesi içinde yer alan kale Camii de bölgedeki en önemli camilerden bir tanesidir. Zemini büyük mermer taşlarla kaplanmış olan caminin kapısı da taş kemerlidir. Mimari açıdan çok görkemli değildir ve kitabesi de bulunmamaktadır.¹⁴⁴

2.2.3.7. Kurşunlu Camii

Kurşunlu camisinin 1738 – 1739 yıllarında Çarsancak beylerinden Osman Ağa'nın yaptırdığı sanılmaktadır.¹⁴⁵ Daha eski dönemlerde Kömür Meydanı olarak bilinen bölgede yer alan Kurşunlu Camii, beş ayrı medresenin ve Harput Rüştüyesi'nin de içinde bulunduğu geniş bir alanı kaplamaktadır ancak günümüzde artık yalnızca cami ayakta kalmıştır. Bu yapı ile ilgili 1301 (Hicri) tarihli salnamede “ *Camiin avlusunda ma-i leziz cari olup geçen sene belediye marifetiyle bir de havuz yapılmış ve bu çeşme pişigahında pek salhurde ve pek cesim bir çınar ağacı bulunup medreselerle havalisine saye-saz-ı letafet olmakta bulunmuştur.* ” bilgileri yer almaktadır.¹⁴⁶

2.2.4. Tarikatlar ve Mezhepler

Tarikat; yol, hal, şân, kâmil bir mürşidin irşadıyla İslam'ı iyi yaşamak, farzlardan başka nafile ibadetlerle Allah'a yakın olmak, sofilere göre giyim ve zikir tarzında ayrıcalık göstermek gibi anlamlara gelmektedir. Tarikatların amacı, İslam'ın doğru yaşanmasını sağlamak, kâmil Müslüman yetiştirmek, dünya nimetlerinden fedakârlık etmek, insanlara yardım ve ihsanda bulunmak, vatan ve devletin korunmasına, milletin bütünlük ve bekasına destek olmaya çalışmaktır.¹⁴⁷

¹⁴³ Danık, **age.**, s. 63.

¹⁴⁴ Sunguroğlu, **age.**, C.2, s. 279.

¹⁴⁵ Sunguroğlu, **age.**, C.2, s. 281.

¹⁴⁶ Sunguroğlu, **age.**, C.2, s. 280.

¹⁴⁷ Rifat ÖZDEMİR, “*Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye Ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset*”, **Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.5, s.270; Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik**, Ankara, 1974, s. 58-98.

Osmanlı yönetimi kuruluşundan itibaren Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaştırılmasında tarikatlardan büyük ölçüde istifade etmiştir. İdari ve mali destek yanında, onlara hissi ve kalbi açıdan da yakın olan padişahlar olmuştur. Osman Bey, Orhan Gazi ve Yıldırım Beyazıt'ın Ahilere; II. Murat, Fatih ve II. Beyazıt'ın Bayrami, Halveti, Nakşî ve Kadirilere; III. selim, II. Mahmut ve Abdül Aziz'in Mevlevilere yakın oldukları bilinmektedir.¹⁴⁸

Harput'ta çoğunlukla Hanefi, kısmen de Şafi mezhebine mensup Müslümanlar yaşamıştır. Günümüzde de bu mezheplerin mensupları dışında alevi olarak kendilerini tanımlayan Müslüman vatandaşlar da mevcuttur. Aleviliğin Anadolu'ya gelişi ve yayılışı hakkında yapılmış önemli araştırmalar bulunmaktadır.¹⁴⁹

Türkler, Anadolu içlerine fetihler için gelirken belli tarikat Pirlерinin önderliğinde ya da onların halifeleri olan kanaat önderleri, İslamiyet'i ve onun ahlâk ve faziletini anlatmak, benimsetmek için çok büyük çaba göstermişlerdir. Yerli Hıristiyan halkın İslam'a girmesinde çok önemli katkıları olmuştur. Hatta kılıç zoruyla değil, tamamen insani sevgi, merhamet ve güzel ahlâki muamelelerle karşılaştıkları için din değiştirip, İslam dinine girdiklerini yazan kaynaklar mevcuttur.¹⁵⁰

Harput ve yöresindeki yerleşim merkezlerinde faaliyetleri görülen Nakşî, Kadiri, Bektaşî, Rufâî ve Şazeli¹⁵¹ gibi tarikatlara mensup şeyhlerin, bölgede yaşayan halkın üzerinde önemli derecede tesiri olmuştur. Onların tesiri sadece zikir ve evrad hususunda takip edilecek usul ve adap yönüyle değildi. Toplumun siyasî, ahlâkî ve dinî ibadetlerini yerine getirmekte, fert ve toplum içerisinde muamele ve davranış hususlarında, ticarî ilişkilerde, komşuluk ve arkadaşlık meselelerinde çok önemli telkinlerde buldukları rivayet edilmektedir. Esasen onların bu tür faaliyetleri hem o tarikatlara mensup

¹⁴⁸ Rıfat Özdemir, *age.*, S.5, s.259.

¹⁴⁹ Bkz. Nazmi Sevgen, "Anadolu'da Yüzyıllar Boyu Kardeşi Kardeşe Düşman Eden Safelik-Şiilik, Doğuşu ve Gayeleri", *Tarih Konuşuyor Dergisi*, C.8, S. 51, 52, 53, Ankara,1968; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara, 1990; Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1977; Abdulkadir Sezgin, *Hacı Bektaş Veli Ve Bektaşilik*, İstanbul, 1990; Bünyami Erdem, *Elazığ Evliyalarından Şeyh Musa Kazım Efendi*, Elazığ, 2011.

¹⁵⁰ Bkz. T. W. ARNOLT, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Çeviren: Hasan Gündüzler, Ankara, 1971, s. 100, Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1993; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çeviren: Fuad Köprülü, Ankara, 1977; Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1983; Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler üzerindeki Müsbet Tesirleri*, İstanbul, 1976.

¹⁵¹ Akçakiraz beldesi Kabristanlığında Türbesi mevcuttur. Şazeli tarikatı Afrika Müslüman toplumları arasında ortaya çıkmış ve daha çok oralarda tesiri olmuştur. Muhtemelen o kıtaya gidip gelen Osmanlı askerleri vasıtasıyla bu ile kadar varlığının oluşuna sebep olduğu düşünülmektedir.

kişilerce hem de yöre halkı tarafından da nesilden nesile aktarıldığı gibi, bizzat bu şeyhlerin yazdıkları eserleri de okutularak bilgiler edinilmektedir.

Harput ve buraya bağlı olan diğer yerleşim merkezlerinde tarikatların tesiri ve irtibatı görüldüğü gibi, Türk tarihinde kurum olarak tesiri olan Ahilik teşkilâtının¹⁵² da burada aynen adet ve uygulamaları, meslekî ahlâk anlayışının sergilenmiş olması da bir gerçek olarak gözlenmektedir. Ticarete siftah etme, yan komşu esnafın da siftah etmesini arzu edişi vb. davranışlar, düşküne yardımcı olma, bölüşme ve paylaşma ruhunun varlığı, vatan ve devlete sahip çıkma, birlik ve kardeşlik duygularının canlı ve sürekli yer etmiş olması gibi güzel hasletler bu kurumların bıraktığı izlerdir. Tarikatların özellikleri ve toplum üzerindeki tesirleri için çok ayrıntılı bilgiler araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur.¹⁵³

Harput'ta çeşitli tarikatların şeyhleri ve müntesipleri olmuştur. Onlara ait olan tekke ve zaviyelerin isimleri, ait oldukları tarikat adları ile bilinmektedir. Örneğin; Hacı Ömer Hüdai Baba ve onun halifelerinden Müderris Hacı Muharrem Hilmi Efendi¹⁵⁴, Perçençli (Akçakiraz) Hacı Mehmet Baba gibi diğer önemli şahsiyetlerin hem Kadiri hem de Nakşî tarikatına şeyhlik yaptıkları bilinmektedir.

Harput'ta etkili olmuş hemen bütün tarikatların günümüzde de mensupları çok yaygın olarak varlıkları görülmektedir. Ancak geçmişte söz konusu olan tesirin aynen devam ettiğini söylemek zordur.

Osmanlı devletinin son yüzyılını konu edinen bu araştırma çerçevesinde, Harput'ta dinî ve sosyal hayata dair faaliyetler, adap ve erkânları rastgele yapılmasına müsaade edilmediğini görüyoruz. Tarikatlar kendi zikir ve evrâdını icra ederlerken aslına uygun yapmalarını, kendilerine mahsus olan belli kıyafetleri giyinmelerini, bidat ve aslına uygun olmayan bir şekilde tasavvuf uygulamalarını kontrol ve denetlemeleri için "Meclis-i Meşâyih Encümeni" adıyla bir müessesenin oluşturulduğu bilinmektedir. Harput ve yöresinde bu vazifeyi yürüten Beyzâde Hazretleri olduğu bilinmektedir. Böylece toplumda belli bir ahenk içerisinde dini ayinleri adabına uygun şekilde yapmaları sağlanmıştır.

Tarikatlar, kendi içinde hususi terbiye ve eğitim vererek, müntesiplerini eğitmekte ve olgunlaştırmaktadır. Ahi teşkilatı mensupları da hem icra ettikleri sanatın

¹⁵² Harput'ta Ahi Musa Zaviyesi'nin halen varlığı mevcuttur.

¹⁵³ Daha geniş bilgi için Bkz. Küçük, **age.**, s.148 vd.

¹⁵⁴ Bkz. Hacı Muharrem Hilmi Efendi, **Divan-ı Sırrî**, Hazırlayan: Süleyman Ateş, İstanbul, 2012.

inceliklerini, hem de ticarî hayatta kendi meslektaşları ve müşterileri ile olan ilişkilerinde nasıl davranmaları gerektiği hususunda eğitiliyorlardı.

Harput'ta dinî hayat ve sosyal ilişkiler özellikle üç aylarda, kandil gecelerinde, bayramlarda, Mübarek günlerde ve arife günlerinde oldukça canlı ve heyecanlı geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu gecelerde camilerde kandiller yakılarak, mevlidler okutulması bir gelenek halinde idi.

Üç aylar olarak bilinen Receb, Şaban ve Ramazan ayları boyunca şehrin en büyük caminin minarelerinde, sesi güzel olup makam bilen hafız ve müezzinler tarafından sırayla "Temcîd" denilen Selât-ü Selam, ilahiler, gazeller ve Kur'ân'dan bazı âyetleri okuyorlardı. Bu vazifeyi yapan kişiler mahalle sakinleri çeşitli özel ikramlarda bulunuyorlardı. Nitekim "Temcid Pilavı" olarak bilinen yemek türü de adını bu uygulanan geleneğimizden almaktadır.¹⁵⁵

Komşular arasında hediyeleşmeler, evlerde yapılan yemekler ikram edilerek karşılıklı sevgi ve saygı duyguları artırılıyordu. Komşular arasında bayramlaşmalar ve hediyeleşmeler sadece Müslüman kesim arasında olmuyordu. Yörede yaşayan yerli Ermeni komşular ile Müslüman komşu ve arkadaşlar arasında da aynı şekilde karşılıklı ikram ve ziyaretler yapılıyordu.¹⁵⁶ Yine komşular arasında özellikle mübarek gün ve gecelerde yağda kızartılmış "Pişi" denilen hamurdan ekmek ve lokma taslısı yapılarak ikramda bulunmuşlardır. Bu gelenek de halen günümüzde yapılarak devam etmektedir.

Harput'ta komşuluk ilişkilerini anlaşılmasını sağlaması bakımında darb-ı mesel olmuş ve halen günümüzde de anlatılan aşağıdaki şu hadise ibret vericidir. İzah ettiğimiz olay bir Müslüman Türk komşu ile Ermeni asıllı komşusu olan Agop Efendi arasında geçen sohbettir. Agop Efendi, komşusu Mehmet'i evine yemeğe davet ederken;

-Mehmed Efendi, buyur gel! Sana Cennet Taam'ı (kabak yemeği) ikram edeyim.
O da cevap olarak,

¹⁵⁵ Bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Minâre Musikîmizde Temcidler", **Tarih Konuşuyor**, S. 36, İstanbul, 1967, s. 2996-3000.

¹⁵⁶ Yerel Kaynak-I'den naklen: Elazığ Sanayiinde esnafılık yapan merhum Efrahim Güneş (Güneş Oto Tamirhanesi, bugün oğlu Abidin Güneş babasının mesleğini devam ettirmektedir.) Ermeni asıllı bir vatandaşımızdır. Bizzat kendisinin anlattığına göre; "Ben çok ufaktım, komşular bizim dini bayramlarımız gelir tebrik ederlerdi, börek-çörek gibi yiyecekler getirirlerdi. Bizim aileler de aynı şekilde Müslümanların dini bayramlarında komşularına baklava vs. götürür, karşılıklı tebrikleşirlerdi. Hasta ziyaretleri de karşılıklı olarak aynı şekilde yapılıyordu." Şeklinde ifade ettiğini amcama anlatmıştır.

-Ben nerdeee, Cennet Taam'ı nerdeeee! Agop Efendi. Sen bana arkası kirli bir tavuk kes yeter!

Yukarıda anlatılan bu hikâyelerde de anlaşıldığı gibi, toplumda karşılıklı sevgi, saygı, anlayış ve hoşgörünün çok güzel olduğu, samimi ilişkilerin yaşandığını göstermektedir.

Bölgede yaşayan Ermeni bayan vatandaşlar, o dönemde siyah renkli çarşaf giyiniyorlardı. Tesettür kıyafeti olarak Müslüman hanımlar da, evlerinden dışarı sokağa, çarşıya vs. gittiklerinde aynı renkte olan bu çarşafı giyiniyorlardı. Halen günümüzde de az da olsa bazı Müslüman hanımlar bu kıyafeti giyinmektedirler. Toplumda kültürel kaynaşmanın ne kadar iç içe yaşandığını ve gayri Müslim olan Ermeni ve Süryani vatandaşlar, kendi çocuklarına Müslüman adlarını vermiş olmaları, o dönemin sosyal, dinî ve kültürel durumunu çok güzel anlatmaktadır. Kısacası toplumda tam bir inanç hürriyeti ve barış içerisinde devam eden sosyal hayat mevcuttu. Toplumda aileler ve fertler, birbirilerinin üzüntü ve sevinçlerini paylaşmış, düğünlerine iştirak etmiş, çocuklarına kirvelik yapmışlardır.

Müslümanlar Cuma gecesi olan Perşembeyi Cumaya bağlayan akşamları camilerde mevlitler okutuluyor, Cuma günleri öğleden önce ev halkı banyo yaparak temiz bir şekilde Cuma namazına gitmeyi ve o günü adeta istirahatle geçirme adetleri yaşanıyordu.

On dokuzuncu yüzyılda Harput'ta yaşayan ve topluma rehber olmuş, sosyal ve dinî hayatına iz bırakan bazı şahsiyetler hakkında kısa bilgileri vermeyi yararlı görmekteyiz.

Hacı Ömer Hüdai Baba; 1821 yılında Elazığ'ın Mürü köyünde doğmuştur. Arapgir'li Ömer Ruhani'nin ilm-i batın halkasına dâhil olup Halidiyye' nin bütün merhalelerini tamamlamıştır. Elazığ'ın Kövenk köyüne yerleşen Hacı Ömer Hüdai Baba burada bir ev ve yanında mütevazı bir tekke inşa ettirmiştir. Dergâhına her gün yaklaşık üç yüz civarında ziyaretçi gelip sohbetlerinden istifade etmiştir. Çok sayıda Halifesi bulunan Hacı Ömer Hüdai Baba'nın halifelerinden bazıları şunlardır; Ahmet Visali, Kürklü Hacı Muhammed, Göllü Mustafa, Hamza, Hüseyin Visali, Şükrü, Muharrem Hilmi, Tepecikli Mehmet, Perçençli Mehmet, Boranlı Abdullah, İzolulu Muhammed

Emin. Büyük bir tarikat şeyhi olan Hacı Ömer Hüdai Baba'nın türbesi hala günümüzde çevre halkı tarafından ziyaret edilmektedir.¹⁵⁷

Hacı Muharrem Hilmi Efendi (Hacı Ömer Hüdai'nin halifesidir.) 1878 tarihinde Elazığ Sarılı Köyü'nde doğmuştur. 1934'te çıkan soyadı kanunu ile Kösetürkmen soyadını almıştır. Muharrem Efendi 10 Aralık 1964 tarihinde Elazığ'da vefat etti.¹⁵⁸ Çocukluk yıllarında karşılaştığı Ahmed Zeyneddin sayesinde tasavvufla tanışmıştır. Daha sonra Ömer Baba'dan Kādîriyye, Abdülbâki Bitlisî'den Nakşibendiyye, Çorumlu Hacı Mustafa Efendi'den Şâzeliyye, Muhammed Efendi'den Kübreviyye, Seyyid Ali Rızâ Ahîskavî'den Ekberîyye, Ahmed Baba Sanamirî'den Rifâiyye icâzethâmesi almıştır. Ömrünün büyük bölümünü mürid yetiştirmek ve çevresindeki insanlara faydalı olmak için geçirmiştir.¹⁵⁹ Sırrî mahlasını kullanan Muharrem Efendi, şiirlerinde sık sık taassuptan ve insanların dinî duygularını istismar eden şeyhlerden bahsetmiştir. Eserlerinde bazıları; Makâmât-ı Ezkâr-ı İlâhiyye li-sâliki't-tarîkati'l-Kādîriyye, Hedîyyetü'z-zâkirîn, Divân-ı Sırrî' dır.¹⁶⁰

Musa Kâzım Harputî Hazretleri de Harput'ta yaşamış Nakşî tarikatı şeyhlerindedir. Osman Bedrûddin Erzurumî (İmam Efendi)'ye intisab eden Kâzım Efendi, Hacı Mustafa Naci Efendi'den de icazet almıştır. Musa Kâzım Harputî'nin halifelerinden olan Seyyid Muhammed Mazhar Ettasi, Silsile-i Aliyye'nin 37. kıymetli Halkası olup, Nakşibendî tarikatının da Sâminî Hazretlerinden sonra Ettâsî lakaplı 9. Müceddididir. Günümüzde sevenleri tarafından ziyaret edilmekte olan türbesi Harput Meteris mezarlığındadır.¹⁶¹

Osmanlı'nın son dönemlerinde otoritesinin zayıflaması, doğuda ve batıda savaşların sürmesi ve diğer nedenlerden dolayı Harput'ta yetişen ilmî ve tasavvufî şahsiyetlerin son dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Harput'ta 19. Yüzyılda birçok mutasavvıf yetişmiştir. Harput'ta Kadiri, Nakşî tarikatlarının yanı sıra Şazeli, Rufâî ve Halveti gibi tarikat ayinlerini yapan halifeler ya da şeyhleri de olmuştur. Bunların günümüzde de mensupları halen bu tarikat geleneğini sürdürmektedir.¹⁶²

¹⁵⁷ Enver Demirpolat, **Türk- İslam Düşünce Tarihinde Harputlu Müellifler 1**, Ankara, 2013, s.134-135.

¹⁵⁸ Süleyman Ateş, " *Kösetürkmen Hacı Muharrem Hilmi Efendi*", **DİA**, Ankara, 1999, c.26, s.276.

¹⁵⁹ Ateş, **age.**, , **DİA**, Ankara, 1999, c.26, s.276.

¹⁶⁰ Enver Demirpolat, **age.** , Ankara, 2013, s.230- 233.

¹⁶¹ <http://www.harputelazigsamini.com/ana-sayfa-2/36-musa-kazim-harputi-k-s/>.

¹⁶² Sezai FIRAT, " *Harput'un Manevî Şahsiyetlerinden Beyzade Efendi* ", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu**, Elazığ 14-16 Mayıs 2015, s.289.

SONUÇ

İslam ve Türk tarihinde, evrensel hüküm, ahlâkî umdeleri ve insanî davranışları kişi ve toplum hayatına nakşeden İslam dini, hususen Türk tarihi medeniyetinin temel taşı olarak görülen tarikatlar ve ilgili kurumları, Anadolu'nun her tarafında yükselen minareler ve cami kubbeleri, toplumun dini, sosyal ve siyasî hayatında önemli derecede etkinliğini sürdürmeye devam etmektedir. Toplumun ahlak ve faziletini, sosyal huzur ve refahını sağlamak maksadıyla Müslümanlar İslam'ın emir ve yasaklarına titiz bir şekilde uymaya gayret etmişlerdir. Bu hedefe ulaşmak için farklı kurumlar, insanları mutlu ve terbiye etmesi için de çeşitli yollara başvurmuşlardır. Ahilik kurumu ve işleyiş ilkeleri, tasavvuf ve tarikatlar vasıtasıyla ülkenin her köşesinde oluşturulan tekke ve zaviyelerde insanları eğitmişleridir.

Yapılan araştırmalar neticesinde, on dokuzuncu yüzyılda Harput ve bağlı yerleşim merkezlerinde dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik yönden gelişmesi, huzur ve mutluluğun yaşanmasına yönelik faaliyetler camilerde, medreseler, tekke ve zaviyelerde çok yoğun olarak yaşanmıştır.

Toplum hayatında fert ve cemiyet bazında davranış, ilişkiler, sanayi ve ticaret alanındaki gayretler, daima manevî değerler ile yoğrularak varlığını sürdürmüştür. Harput Vilâyeti tarihinde dini, siyasi ve ekonomik alanlarda her devirde bazı farklılıkları yaşadığı, bazen durağan olarak hayatın devam ettiği ancak çeşitli sebeplerle bu gidişatın değiştiği asırları olmuştur.

Harput, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1846 yılına dek Diyarbakır'a bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten yaklaşık otuz yıl sonra, Harput eyaleti kurulmuş ve bu bölge maden işletmeleri bulunması nedeniyle Osmanlı Devleti için önemli bir ekonomik kaynak halini almıştır.

Tanzimat Dönemi ile birlikte, devlet bünyesinde gündeme gelen yenilikler Harput eyaletinde de uygulanmak istenmiş ancak hem idari hem de sosyal yetersizlikler nedeniyle icraatlar gerçekleştirilememiştir.

Harput, daha önceki dönemlerde, Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde çok önemli bir konumda bulunmakta idi. Ancak bölge Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra eyalet, Diyarbakır'ın gölgesinde kalmıştır. Bu bölgede günümüzde halen varlığını koruyan birçok mimari yapı, türbe ve zaviye, Selçuklular döneminde inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde ise daha çok bu yapıların tamiri ve yenilenmesi gerçekleştirilmiştir.

19. yüzyıldan itibaren Harput'un ivme kaybetmesi, hem sosyal hem siyasal hem de demografik olarak geri planda kalması, bazı araştırmacı ve yazarlar tarafından ksel bir bölgede inşa edilmiş olmasına bağlanmaktadır.

Harput, Tanzimat dönemi sonrasında, gayrimüslim halklara da çeşitli imtiyazlar tanınan belli bölgeler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda bu dönemde ve daha öncesinde misyonerlik faaliyetlerinin de ivme kazanması, Harput'ta demografik yapının, sosyal yapının, kültürel yapının ve bunlara bağlı olarak genel yaşantının temel anlamda değişmesine neden olmuş, bu durum hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Günümüzde Harput'taki mimari yapılar ve tarihi kalıntıların bir kısmı halen varlığını muhafaza etmekte olsa da, bir kısmı tarihe yenik düşmüştür. Eyaletin manevi havası, bugün bile hissedilebilmektedir.

KAYNAKÇA

- ABACI, Tahir; **Harput Elazığ Türküleri**, Pan Yayınları, İstanbul, 2000.
- AÇIKSES, Erdal; “100 Yıl Önce Mamüratü’l Aziz (Harput – Elazığ’da) Eğitim Ve Kültür”, **Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu**, 1991.
- AÇIKSES, Erdal- EBRU Güher; “Arşiv Belgeleri Işığında Anadolu’dan ABD’ye Ermeni Göçü (Elazığ / Harput İli Örneği)”, **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014.
- AHİ EVREN (Şeyh Nasurü’l-Din Mahmud al-Hoyi; **İmanın Boyutları (Metâli’u’l-İmân)**, Tercüme: Mikâil Bayram, Kendi Yayınları, Konya, 1996.
- AKDAĞ Mustafa; “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**. C. 13, S. 1-2, Ankara 1955.
- AKSIN, Ahmet; “218 Numaralı Harput Şer’iye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.9, S.1, Elazığ, 1999.
- ; **19. Yüzyılda Harput**, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ, 1999.
- AKYEL, Salih; “19. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, **TAD**, C. 34,S.57, 2015.
- AKYEL, Salih- Savaş Sertel; “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsançak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği”, **Journal Of History And Future**, C.1, S.1, 2015.
- AKYÜZ, Yahya; “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge”, **Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.3, 1970.
- ; **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2010**, Pegem Akademi, Yayınevi, Ankara, Ankara, 2010.
- ALPTEKİN, Coşkun; “Artuklular”, **DİA**, 1991, C: 3.
- ANDREASYON, Hırant; **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, Everest Yayınları, İstanbul, 1964.
- ARDIÇOĞLU, Nurettin; **Harput Tarihi**, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtım Ve Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1964.
- ; **Harput Hükümdarı Balak Gazi**, Manas Yayınları, Ankara, 1966.
- ARNOLD, T. W; **İntişâr-ı İslâm Tarihi**, Çeviren: Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara, 1971.

- ATEŞ, Süleyman; “ *Kösetürkmen Hacı Muharrem Hilmi Efendi*”, **DİA**, Ankara, 1999, C.26.
- AVCI, Mehtap; **19. Yüzyıl Harput Vilayetinde Giyim Kuşam Kültürü**, (Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, Ocak 2013.
- BALABAN, Mustafa; “*Osmanlı Döneminde Harput’un Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme*”, **Kebikeç Dergisi**, S.14, 2002.
- BARTHOLD, W. ; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çev. : Fuad Köprülü, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1977.
- BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- BİÇER, Baykal; “*19. Yüzyıl Türk Toplum Yapısında Amerikan Kolejlerinin Sosyolojik Etkisi*”, **I. Uluslararası Afro -Avrasya Araştırmaları Kongresi**, 2017.
- BOZKURT, Gülnihal; **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara, 1996.
- Cuinet, Vital; Turquie D’asie**, İsis Yayınları, Paris 1892.
- ÇAĞATAY, Neşet; **Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik**, TTK Yayınları, Ankara, 1974.
- ÇAKMAK, Şakir; “*Hüzünlü Kent Harput*”, **Sanat Tarihi Dergisi**, S:XV/2, Ekim/2006.
- ÇELİK, Şenol; “*1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri Ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Harput Şehri*”, **Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi**, Elazığ, 2014.
- DANIK, Ertuğrul; **Ortaçağda Harput**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001.
- DEMİRPOLAT, Enver; **Türk – İslam Düşünce Tarihinde Harputlu Müellifler**, Lisans Yayıncılık, Ankara, 2013.
- ERDEM, Bünyami; **Elazığ Evliyalarından Şeyh Musa Kazım Efendi**, Çayda Çıra Yayıncılık, Elazığ, 2011.
- ERDOĞDU, İbrahim; “*Sancaktan Mukata’ya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi*”, **OTAM**, Ankara, 2009.
- ; “*Harput Mahkemesinde Görülen Niza Davaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1661-1693)*”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 11 S.33, 2007.
- ; “**XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)**”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi), Ankara, 2006.

- ; **Harput'ta Gayrimüslimler (1823-1868)**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Kasım 1994.
- ERÖZ, Mehmet; **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- EVLİYA ÇELEBİ; **Seyahatname**, C. 3, (çev. Zuhiri Danışman), Zuhiri Danışman Yayınları, İstanbul, 1970.
- FIRAT, Sezai; *"Harput'un Manevî Şahsiyetlerinden Beyzade Efendi"*, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu**, Elazığ, 14-16 Mayıs 2015.
- GÜLER, Ali; *"Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din – İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)"* **OTAM Dergisi**, S.9, 1998.
- GÜNALTAY, Şemseddin; **Yakın Şark**, TTK, Ankara 1937.
- HARPUTLU HACI MUHARREM HİLMİ, Efendi; **Divan-ı Sırrî**, (Notlarla Neşreden: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2012.
- İMAM EFENDİ (Osman Bedreddin Erzurumî); **Sohbetnâme I-III**, Hazırlayan: Cemalettin Emiroğlu, Elif Matbaası, Elazığ, 1983.
- İNALTEK, Abdulkadir; *"Harput Türküleri Ve Azerbaycan Muğamları"*, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- KAMİLOĞLU, Ramazan; *"19. Yüzyıl Harput Sosyal Hayatında Dini Musiki"*, **Hikmet Yurdu**, Yıl:10, C. 10, S. 20, Ocak- Haziran 2017.
- KARA, Mustafa; **Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977.
- KARATAŞ, Ahmet; *"Kemaleddin Harputî Efendinin Şiirleri"*, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.50, Haziran 2016.
- KARKIN, Metin- Ünal İmik; *"Harput Müzik Kültürü"*, **Sanat Dergisi**, S.17, 2009.
- KILIÇ, Orhan; *"Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?"*, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. 2.
- KISA, Yavuz; **H.1091-1092/M.1680-1681 (S.125-247) Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon Ve Değerlendirme)**, (Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2015.

- KÖPRÜLÜ, Fuad; **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Alfa Yayıncılık, Ankara, 1993.
- ; **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1983.
- KUŞ, Canan; “*Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput’un Yeri Ve Önemi*”, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- KÜÇÜK, Hasan; **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler üzerindeki Müsbet Tesirleri**, Türdav Ofset Tesisleri, İstanbul, 1976.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; **Harput Halk Bilgeleri**, Elazığ Kültür Derneği Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995.
- MÜLÂYİM, Selçuk; “*Tonoz*”, **DİA**, C. 41, İstanbul, 1991.
- OMAY, Aliye; “*İlk Kız Öğretmen Okulunun Kuruluşu*”, **Türk Yurdu**, C.8,S.53, 1987.
- ONUR, M. Naci; “*Harput’ta Divân Şiiri Geleneği*”, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- ; **Harputlu Divan Şairleri**, İzzetpaşa Vakfı Yayınları, Elazığ, 2013.
- ORTAYLI, İlber; **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004.
- ÖZDEMİR, Olcay Çetiner- Uzun Türkan- Spor Yakup, “*Kültürel Mirasımızda Yer Alan Harput Evlerinin Mimari Özellikleri İle İncelenmesi Ve Günümüzde Kullanımına Bir Öneri*”, **Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi**, Kasım 2014.
- ÖZDEMİR, Rıfat; “*Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset*”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.5.
- ÖZKAYA, Yücel; **18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları Ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- ÖZTÜRK, Tahsin; “*Harput’ta Yapılan Restorasyon Çalışmaları*”, **Fırat Üniversitesi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- POLAT Haydaroğlu, İlknur; **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ocak Yayınları, Ankara, 1990.
- REVNAKOĞLU, Cemaleddin Server; “*Minâre Musikimizde Temcidler*”, **Tarih Konuşuyor Dergisi**, S. 36, İstanbul, 1967.

- SAYDAM, Abdullah; “*Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu*”, **Genel Türk Tarihi**, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- SEVGİN, Nazmi; “*Anadolu’da Yüzyıllar Boyu Kardeşi Kardeşe Düşman Eden Safelik-Şiilik, Doğuşu ve Gayeleri*”, **Tarih Konuşuyor Dergisi**, C.8, S. 51, 52, 53, Ankara, 1968.
- SEZGİN, Abdulkadir, **Hacı Bektaş Veli ve Bektâşilik**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1990.
- SUNGUROĞLU, İshak; **Harput Yollarında**, C.1- 4, İstanbul, 1958.
- ŞİMŞEK, Haval, **Harput Ulu Cami**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.
- TONBUL, Saadettin-Sabri Karadoğan; “*Harput’un Kuruluş Yeri Ve Şehrin Fonksiyonunu Yitirmesi Üzerinde Etkili Olan Doğal Çevre Faktörleri*”, **Dünü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, Elazığ, 1999.
- ÜLGER, Nevzat; “*Harput’ta Yetişen İlim Adamları (Yukarışehir’in Işık İnsanları)*”, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput’a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu**, Elazığ, 14-16 Mayıs 2015.
- UNAT, Faik Reşit; **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet; **Osmanlıdan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okullar**, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 2005.
- YEREL KAYNAK-I. (Naklen anlatan Ali Karayıl).
- YILDIRIM, İsmail; “*19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.11, S.2, Elazığ 2001.
- YÜCEL, Erdem; “Kündekârî”, **DİA**, C. 26, İstanbul, 1991, s.554.
- ZÜLFÜ Güler; **Harput’ta Edebiyat Ve Sözlü Folklor, Dünü ve Bugünüyle Harput (Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor)**, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, 1999.

İnternet Kaynakları

- <http://www.harputelazigsamini.com/ana-sayfa-2/36-musa-kazim-harputi-k-s/>
- <http://www.milliyet.com.tr/harput-ulu-camii-minaresi-pisa-dan-tatil-2533868/>

EKLER

Ek 1. Orijinallik raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	ŞİRİN KARAYIL
Öğrenci Numarası	132206104
Enstitü Anabilim Dalı	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Programı	YÜKSEK LİSANS
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDURRAHMAN DAŞ
Tez Başlığı (Türkçe)	19.YÜZYILDA HARPUT'UN SOSYAL VE DİNİ YAPISI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 9+70 sayfalık kısmına ilişkin, 28/06/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 22'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Dr. Öğretim Üyesi Abdurrahman DAŞ
Danışmanın Adı-Soyadı

Dr. Öğretim Üyesi Murat
Anabilim Dalı Başkanı

ÖZGEÇMİŞ

Şirin KARAYIL 1984 yılında Bursa’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Elazığ’da tamamladıktan sonra 2001 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde lisans eğitimine başladı. 2003 yılında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü’ne geçiş yaparak 2006 yılında bu üniversiteden mezun oldu. 2006 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’na Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. Halen Milli Eğitim Bakanlığı’nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak çalışmaktadır.

